

OBIECTUL ARTEI ȘI PROBLEMA REPREZENTĂRII ROMILOR ÎN LITERATURĂ

Teodora DUMITRU

Academia Română. Institutul de Istorie și Teorie Literară „G. Călinescu”
Universitatea „Lucian Blaga” din Sibiu
The Romanian Academy. “G. Călinescu” Institute of Literary History and Theory
Lucian Blaga University of Sibiu
E-mail: teodorailianadumitru@gmail.com

ART'S OBJECT AND THE ISSUE OF ROMA PEOPLE REPRESENTATION IN LITERATURE

Abstract: In the first part of this essay I propose a synthesis on how art (and the discourse that accompanies it, including literary theory) has modified its "object" over the centuries. If for the classical theories of art and even for some produced in romantic period the object of art is the man-in-general, the theories of the 19th century (I will privilege those active on the territory of Romania) progressively particularize the object of art. This becomes either the "citizen" of a nation (in the case of Romanian literature, the object of literary art should have been the national hero or the "Romanian" in general), either the majority class (the peasantry), or the class considered the most active or favored by evolution or by the historical moment (the bourgeoisie in the first part of 20th century, workers from the moment Romania entered the zone of Soviet influence, after the Second World War), or groups or social entities not previously represented in art/ literature. In a second part of the essay, I focus on the case illustrated by the problem of the representation of Roma in literature (particularly in Romanian literature) and its correlates.

Keywords: nation, peasantry, Jewish people, Roma people, Schopenhauer, Vasile Alecsandri, Titu Maiorescu, Duiliu Zamfirescu, H. Sanielevici, Garabet Ibrăileanu, Eugen Lovinescu

Citation suggestion: Dumitru, Teodora. "Obiectul artei și problema reprezentării romilor în literatură." *Transilvania*, no. 10 (2023): 1-18.
<https://doi.org/10.51391/trva.2023.10.01>.

Deși îl construiesem cu alte intenții, articolul de față poate fi așezat în categoria reacțiilor declanșate de polemica deschisă pe Facebook de postarea din 24 august 2023 a lui Valeriu Nicolae pornind de la *Copilăria lui Kaspar Hauser* (2017) de Bogdan-Alexandru Stănescu. S-a observat cu ocazia amintită că reprezentarea romilor în literatura română e deficitară și/ sau problematică și s-a spus că ea ar trebui încurajată să se producă de pe alte baze decât a făcut-o până acum. Arta, literatura, ar fi datoare să facă loc acestor voci, să lupte pentru cooptarea lor, pentru „împuternicirea” lor alături de alte „voci” recuperate sau de recuperat, într-un concert cât mai divers și mai echitabil.¹ Discuția are temeuri juste, mai ales că arta a făcut acest lucru dintotdeauna, cu unul sau altul dintre actorii istoriei cărora le-a dat spațiu de expresie. Dar, trebuie adăugat, n-a făcut-o mereu „de la sine” sau n-a

făcut-o de fapt, niciodată „de la sine”. A făcut-o urmărind „degetul de lumină” (*vintage*-ul lovinescian care trimite la Titu Maiorescu) al unora sau altora, al modului în care societatea și cunoașterea își imaginau obiectul artei.

În trena acestei polemici, doresc să supun atenției tema reprezentării în artă sau a obiectului (social al) artei. Într-o primă parte a eseului de față propun o sinteză a modului în care arta și discursul care o însoțește, inclusiv teoria literară, și-au modificat de-a lungul secolelor „obiectul”. Dacă pentru teoriile clasice ale artei și chiar pentru unele emaneate în romantism obiectul artei este omul-în-genere, teoriile de secol XIX (le voi privilegia pe cele active pe teritoriul României) particularizează progresiv obiectul artei care devine fie „cetățeanul” unei națiuni (în cazul literaturii române, obiectul artei literare ar fi trebuit să fie eroul național sau „românul”

în genere), fie clasa majoritară (țărănimea), fie clasa considerată cea mai activă sau mai favorizată de evoluție ori de momentul istoric (burghezia în prima parte a secolului XX, muncitorimea după intrarea României în zona de influență sovietică, după Al Doilea Război Mondial), fie grupuri sau entități sociale nereprezentate anterior în artă/ literatură. Într-o a doua parte a eseului mă concentrez asupra speței ilustrate de problematica reprezentării romilor în literatură (în particular în literatura română) și de corelatele sale.

I

Concepțiile privitoare la obiectele considerate demne de a fi reprezentate în artă au evoluat după cum urmează (mă refer în mare parte la teorii critice românești și/ sau active pe teritoriul României):

1. Obiectul artei este „imitarea naturii” (a naturii presupus create de un zeu sau de un sistem de zeițăți). Acesta s-a confundat cu specializarea antropocentrică a reducerii reprezentării naturii la reprezentarea acțiunilor și sentimentelor OMULUI-ÎN-GENERE. Temeiul acestei concepții este acela că „natura” se reduce natura cognoscibilă prin „om”, omul fiind reprezentat, la rândul său, în mod esențialist, ca „creație” divină dotată din origine cu o sumă inalterabilă de proprietăți și modalități de existență. Acest proces se prelungește – cu variațiile și particularismele sale deloc neglijabile – din Antichitate până în clasicism, ba chiar până în romantismul endorsat de Schopenhauer, pentru care literatura în toate genurile ei vorbește despre „ideea de om”, de umanitate în genere, de umanitatea universală, fiecare gen literar servind apoi această idee în funcție de aptitudinile sale (poezia lirică s-ar fi specializat în exprimarea sentimentelor general-umane)².

Așadar, până în romantism/ idealism, obiectul artei este omul-în-genere – cu mențiunea că această categorie era majoritar exemplificată prin protagoniști/ protagoniste extrase din eșaloanele superioare ale societății: monarhi, aristocrați, eroi semizei ori semizeificabili, excepționali prin calitățile lor, indiferent dacă acțiunile le sunt etichetabile ca pozitive sau scelerate. Aheii și troienii epeilor homerice sau personajele lui Corneille ori Racine, înainte de a trimite la statutul particular de rezidenți ai unor spații geografice limitate ori de reprezentanți ai unor grupuri sociale și forme de organizare anume, de la cele specifice bazinului Mării Egee în Antichitate la Occidentul creștin (și deși personajele de extracție greco-latină ale clasicștilor „moderni” sunt în realitate măști ale curții regale și/ sau ale aristocrației locale: franceze, britanice etc.), în pofida acestor inerente variații geografice și istorice, așadar, personajele lui Homer și ale clasicștilor europeni sunt imaginate ca expresii ale unei umanități ideale și totodată concentrate, chintesente în datele

ei necesare și suficiente, impresia fiind că nu are rost să cauți *omul-în-genere* în altă parte decât îl oferă Homer, Racine, Shakespeare ori Goethe.

2. Obiectul artei este reprezentarea OMULUI-ca PARTE A UNEI NAȚIUNI/ GRUP ETNIC – în romantismul politic naționalizant, extensie a politicilor promovate de secolul XIX, „secolul națiunilor”. Așa apar, în locul fabulelor anistorice și a-naționale care pun în scenă omul-*cinste* sau omul-*rațiune*, balade și idile despre omul-*francez* sau omul-*român* și esența lui prezumat ireductibilă la a altuia, prezumat imuabilă, care nu se poate altera ori schimba (dar care circulă în interiorul familiilor/ ginților: popoarele de origine latină având o „esență” comună etc.). Pașoptismul este, la noi, paradigma românizării ofensive a obiectului artei. Nu contează atât maniera în care se produce selecția obiectului – ce și cum anume e considerat reprezentativ pentru „românitate” –, cât contează că ea trebuie introdusă în literatură, inclusiv în cea tradusă pentru Occident și promovată ca atare, ca o esență tare, nechestionabilă. Un exemplu elocvent în acest sens sunt baladele culese de poetul-politician Vasile Alecsandri și publicate în Franța în anii 1850 ca balade autentice populare românești³. Ele au fost atacate de concetățeni ai poetului pentru culpa de a nu fi reprezentat autentic românitatea (presupus încapsulată în literatura populară), de a fi oferit o variantă („voce”) falsă, estetizată, edulcorată a folclorului românesc⁴. (Culpa imputată lui Alecsandri ar fi fost agravată de faptul că etnografia și etnologia începuseră să-și reclame statut de științe în academiile epocii.) Titu Maiorescu a apărut demersul lui Alecsandri cu argumentul politicianist, pragmatic, avocățesc conform căruia poetul pașoptist se afla – chiar și când lua pana sau mai ales atunci – într-o perpetuă misiune diplomatică, iar aceasta i-ar fi justificat orice metodă de promovare a interesului național, inclusiv falsificarea materialelor prezentate drept folclor veritabil.⁵

3. Obiectul artei este reprezentarea poporului/ națiunii, însă nu oricum, ci prin intermediul CELEI MAI REPREZENTATIVE CLASE SOCIALE, a clasei majoritare demografic, care, inclusiv spre finele secolului XIX și început de secol XX european și mai ales est-european, nu poate fi alta decât ȚĂRĂNIMEA. Această perspectivă ia amploare odată cu avansul filozofilor egalitarist-progresiste inspirate de marxism și socialisme, când se face tot mai mult lobby pentru introducerea „țaranului” în literatură și/ sau pentru identificarea clasei sociale cel mai înalt reprezentative pentru o comunitate, apte să constituie și să asigure un depozit de „specific național” (în România se întâlnesc în această zonă de aspirație și acțiune „sămănătorismul” și „poporanismul”). Problema alierii egalitarismului cu tematicile național(ist)e, la intersecția dintre paradigmele social(ist)ă și național(ist)ă, se dovedește dificilă: căci pe de o parte se cere

promovarea țăranelui ca unic depozitar și mandatar al românității, deci ca agent naționalizant sau ca garant al naționalului, dar pe de altă parte se constată că țăranel are o identitate supra-națională, de clasă – că țăranel este/ gândește/ acționează în maniere similare indiferent de componenta etnică. (Cu dilema aceasta se confruntă acut Maiorescu când e în situația de a comenta proze ale lui Ioan Slavici și Ioan Popovici-Bănățeanu: el observă că „țărani” sau oamenii din clasele sociale inferioare se comportă la fel în Europa de Est și în California lui Bret Harte⁶, dar pe de altă parte se obligă să arate că protagoniștii autorilor amintiți sunt înalt reprezentativi pentru românitate.)

În epoca romantismului naționalizant, care se prelungește de la pașoptism până la „sămănătorism” (nu și la „poporanism”, ale cărui baze sunt puse de teoreticieni cu atașamente originare față de socialism și/ sau marxism), țăranel nu apare ca protagonist, ca „voce” autoreferențială, ca subiect al istoriei conștient de propria condiție de clasă și doritor să se exprime în concert cu alte „voci” sau împotriva lor. Majoritatea figurilor care compun acest tip de literatură în România epocii aparțin fie claselor non-țărănești (chiar dacă sunt rezidente în mediul rural și exercită ocupații agrare, ei nu muncesc efectiv pământul, cu propriile brațe, ci sunt proprietari sau administratori ai lui ori agenți în alte domenii: boiernași, arendași, învățători, birocrați etc.), fie sunt „țărani” idealizați, selectați pentru a ilustra numai virtuți și situații paradisiace (deci o moralitate fără pată a nației înseși), departe, așadar, de filozofia unei reprezentări realiste. De la veselul „sămănător” al lui Alecsandri, care devine și oșteanul/ patriotul ideal în Războiul de Independență (1877-1878), lucrurile au stat așa – în sensul cultivării unui țăranel idealizat ca echivalent al românului autentic – până intră în scenă mediocritatea popular-urbană din piesele lui I.L. Caragiale („damele” de moravuri ușoare și „miticii” ori „turmentații” puși să reprezinte „poporul” – acțiune incriminată de liberalii anilor 1870), iar apoi țăranel ardelean vituperant și potențial vindicativ din *Poemele* (1905) lui Octavian Goga și sociopații identificați în proza tânărului Mihail Sadoveanu – toți extrași din clasele de jos, din sfera ruralo-agrară sau a nomazilor ori a lucrătorilor sezonieri, ori a celor de la periferiile urbane ș.a.

Oportunitatea și masivitatea reprezentării țăranelui în literatură n-a fost însă în sine contestată pe cât de contestate au fost manierele în care acesta se considera că trebuie reprezentat, adică mizele inclusiv sociopolitice ale reprezentării. Acestea au fost, în mare, reductibile la două categorii antagonice: mize idealist-conservatoare (conform cărora țăranel e elementul social pozitiv prin excelență, el trebuind conservat așa cum ni l-a transmis istoria, fără a-l contamina de „progresul” civilizațiilor non-rurale: filozofia „sămănătorismului”) vs. mize realist-melioriste (după care țăranel trebuie ajutat să progreseze și să devină subiectul istoric al României moderne, care,

la rândul ei, trebuie să devină o „democrație țărănească”: filozofia „poporanistă” 1906-1920).

Doar că nici militanții progresiști sau melioriști nu se înțelegeau între ei cu privire la modul cum trebuie tratat țăranel în literatură. „Poporaniștii” considerau că simpla devoalare sau înregistrare în scris a situației mizere și brutale a țăranelui poate avea virtuți melioriste (efectul descrierii condițiilor mizere ar fi fost inocularea inerentă în public/ electorat a dorinței de schimbare a acestora) și că literatura autohtonă nu trebuia să ocolească sordidul, sărăcia, precaritatea, chiar bestialitatea redată frust, fără „estetizare” sau participare emoțională a autorului. Alți comentatori cu experiență socialistă însă, ca H. Sanielevici, de exemplu, respingeau ideea că simpla prezentare „impersonală”, fără medierea oferită de mesajele dezaprobatore ale autorului/ naratorului (fără disclaimere, am zice azi), a situațiilor și tipologiilor mizere sau bestiale ar putea avea virtuți melioriste, suspectând contrariul: etalarea mizeriei ar instiga la normalizarea stării de fapt, la perpetuarea ei ca normală.

În deceniul 1920, E. Lovinescu observă însă, pe bună dreptate – iar aceasta este una dintre cele mai scilpitoare observații sociologice ale sale – că „țăranel” nu intră, de fapt, în literatură română mai devreme de secolul XX, odată cu filozofiile populiste de tipul „sămănătorismului”, și că până atunci sociografia protagoniștilor literaturii române fusese populată de non-țărani, în opere semnate cvasi-integral de autori care nu erau de origine rurală, cu câteva excepții precum Ion Creangă, care nu făceau decât să întărească regula⁸.

De ce nu e rurală literatură română – și, prin extensie, cea europeană de secol XIX? Răspunsul lui Hippolyte Taine – referința cea mai probabilă a lui Lovinescu în contextul discutat – ar fi fost acesta: calitatea sociologică a unei literaturi e determinată de „proveniența”/ originea socială a scriitorilor, iar majoritatea scriitorilor români de secol XIX nu sunt de origine rurală, ci (mic-)nobilă și/ sau urbană, de la Nicolae Filimon și C. Negruzzi, D. Bolintineanu, la V. Alecsandri și N. Gane. (Sunt idei care datează la Lovinescu încă din 1905-1906.) Nu e de mirare, așadar, că influența grupului de la „Junimea” □ „însuflețită de ură împotriva burgheziei”, cum afirmă Lovinescu □ nu s-a exercitat în sensul orientării interesului scriitorilor către țăranel, ci mai curând în sensul protejării destinului boierimii declinante (vezi romanele lui D. Zamfirescu, dar și prozele lui I. Al. Brătescu-Voinești) sau în direcția satirizării burghezului (I.L. Caragiale). În *Evoluției „prozei literare”* (1928), volumul al patrulea al *Istoriei literaturii române contemporane*, criticul sburătorist face însă o distincție cel puțin la fel de importantă ca observația inexistenței țăranelui autentic în literatură română pre-sămănătoristă, distincție ce ar fi meritat subliniată încă din primul capitol al acestui volum: aceea dintre *rural* și *agrar*.

Astfel, nu de lipsa de reprezentare a claselor rezidente „la țară” ar fost vorba în literatură română de secol XIX

și început de secol XX, va rafina Lovinescu în *Evoluția „prozei literare”* o temă de cercetare care-l preocupa încă din 1905 – fiind vorba, în plus, de o literatură mai săracă în romane, dar bine reprezentată în proze scurte –, ci de nereprezentarea clasei „rurale” *per se*, adică a țăranelor-agricultor. Căci, altminteri, beneficiarii culturii agrare, ca boiernașii sau elemente ale micii nobilimi rurale, își avuseseră reprezentarea în literatură încă din secolul XIX. Implicit, când face în al patrulea volum al *Istoriei* sale literare judicioasă distincție între „agrar” și „rural”, Lovinescu distinge și între literatura de inspirație agrară – al cărei subiect este rezident în zona rurală, dar nu lucrează el însuși pământul, respectiv nu practică *manu propria* agricultura, dar deține pământ și primește profit de pe urma lui (e vorba de intermediari sau suprapuși ai clasei țărănești: boiernași, arendași, mica burghezie rurală) –, și literatura de inspirație rurală – al cărei subiect ar fi reprezentat strict de clasa rezidenților rurali care sunt totodată și lucrătorilor agricoli, respectiv de țărani: „prin structură sufletească și prin structură socială literatura moldoveană [de la Alecsandri, Eminescu, la Hogaș, Sadoveanu] e *agrară* (calificație mai proprie decât «rurală», pentru a putea îngloba și clasa boierească)”. Secolul XIX ar fi, cel puțin în Moldova, mai curând unul al literaturii agrare, în măsura în care nu doar țăranelor (sau țăranelor doar incidental) apare reflectat în această literatură, ci și, sau mai ales, clasa nobiliară și sateliții săi: e vorba preponderent de personaje debitoare unei economii eminentamente agrare, pre-industriale. Iar agraritatea, câtă vreme ține de un mod de viață pre-modern tot mai decis dislocat de evoluție, Lovinescu observă că ar veni la pachet cu „lirismul”, văzut ca soluție optimă de exprimare (cât mai directă) a sentimentelor de nostalgie, de regret, de „duioșie” față de o lume care pierde. Alianța dintre agraritate și lirismul paseist apare astfel drept una necesară. De unde concluzia lovinesciană că literatura moldovenilor (deși ocupată, parțial, cu personaje non-rurale) e cea mai bună exemplificare a ethosului sămănătorist rural și paseist, sămănătorismele muntean și ardelean nereușind o acoperire similară a doctrinei. (Criticul sburătorist nu avusese însă mereu această optică nuanțată, el dovedindu-și tranzitoriul convingerilor și/ sau inconsecvența prin aceea că va susține de-a lungul carierei sale ba că secolul XIX și-a făcut din plin datoria față de locuitorii din mediul rural, introducându-i în literatură, cum face în comentariul rezervat lui Mihai Ralea în *Evoluția ideologiei literare* (1926), ba – cum făcuse în articole de tinerețe și cum tocmai am arătat că face în *Evoluția „prozei literare”* –, că autorii care s-au ocupat de rural, mai ales din Regat, au tratat impropriu acest subiect, falsificându-l și vizitând viața la țară doar prin prisma unei sociograme care evită, în realitate, să-l reprezinte în mod adecvat, realist, pe țăranelor aflat la coada sapei.)

Dar faptul că secolul XIX și început de secol XX nu favorizează apariția în literatura română a subiectului

rural – mai ales în roman¹⁰ –, că prozatorii autohtoni sunt non-rurali sau pseudo-rurali nu e un fapt întâmplător; după cum nu e nici o particularitate a culturii române, ocazionată de faptul că statul român modern ar avea o tradiție mai scurtă în comparație cu statele occidentale, cum ar fi putut motiva „sociologul” Lovinescu. Căci nu întâmplător definiția pe care o primește romanul la Hegel este aceea de „epopee a burgheziei”; în fond, același lucru îl relevă indirect și Lovinescu: literatura scriitorilor moldoveni de origine non-rurală, dacă nu este pro-burgheză, cum ar fi dorit criticul sburătorist să fie literatura finelului de secol XIX și a începutului secolului următor, este totuși o literatură din care burghezia nu lipsește; doar că, așa cum se întâmplă și la Balzac sau la alți „realiști” care în fond sunt conservatori, burghezia este și la autorii români elementul ofensiv care, dislocând vechile elite, primește, în primă instanță, votul de blam al acestora și al reprezentanților lor. Faptul că burghezia este protagonista realiștilor, dar numai sau preponderent dintr-o perspectivă critică, deseori reacționară sau conservatoare, e evident nu doar la Balzac, ci și la românii N. Filimon, D. Zamfirescu sau Brătescu-Voinești, avocați ai trecutului nobiliar pus în primejdie de „ciocoli”, *i.e.*, de burghezia emergentă sau chiar consolidată. Din altă perspectivă, constatând efectele nocive ale avansului burgheziei asupra claselor de jos, filozofii populiste, sămănătorismul și poporanismul, susțin, de asemenea, o serie de narațiuni critice la adresa burgheziei, aspect care motivează „alianța sămănătoristo-junimistă” de care vorbește Lovinescu și care ar fi făcut ca aceste curente să mășăluiască alături sub unele aspecte, în pofida altor aspecte care le îndepărtau unul de altul. Iată de ce clasa țărănească la drept vorbind nu numai în România intră târziu – abia în debutul secolului XX – în atenția concertată a formatorilor de opinie culturali, ca N. Iorga, și a scriitorilor; eforturile romancierilor europeni și occidentali calificabili drept „realiști”, prea puțini cu origini genuin rurale (sau într-un rural similar ruralului din Estul Europei), s-au îndreptat în prima sută de ani de „realism” îndeosebi asupra relației dintre clasele non-rurale premoderne, nobilimea și structurile feudale, pe de o parte, și clasele emergente moderne (în principiu burghezia), pe de alta. Ruralul, de fapt *țăranelor*, a rămas ultimul pe lista „realităților” de explorat în literatura europeană, mai ales în specia numită roman, pentru că nu reprezenta un univers familiar autorilor și solicita eforturi de documentare consistente. De la *țărani* din romanul omonim al lui Balzac, scris în 1844 și apărut postum în 1855, și *țărani* din tetralogia lui Władysław Reymont (1902-1908) romanul a suferit schimbări semnificative de perspectivă asupra obiectului numit clasa țărănească. La Balzac, în pofida titlului care îi anunță ca protagoniști, țărani sunt un element periferic și o masă de o moralitate inferioară, un conclave al oribililor, care acționează ca o hoardă de spirite malefice, în vreme ce la scriitorul polonez devin o

galaxie relevantă în sine.

Pe de altă parte, „realismul” (inclusiv în sensul „realismului” zis și „realism critic” balzacian) și „romanul social” au fost concepte nu neapărat convergente: romanul „social” – al cărui epitom poate fi găsit în *Les Misérables* (1862) al lui Victor Hugo – e inervat de un mesaj revoluționar subiacent (clase defavorizate își strigă aici indirect dreptul de a fi reprezentate, emancipate, cunoscute etc.), în vreme ce romanul „realist (critic)” preocupat să surprindă avansul burgheziei în dauna elitelor tradiționale (romanul balzacian) nu e pilotat de un asemenea mesaj emancipator, ci de unul preocupat mai curând de perpetuarea *statu quo*-ului ante-burghez (deci e „realist”, dar nu neapărat și „social”).

Revin la distincția lovinesciană dintre „rural” și „agrar”, cu concluzia că țărănimea nu trebuie confundată cu clasele rurale non-țărănești (mica nobilime, elita satelor). De aici se poate contura o altă observație sociologică, pe care Lovinescu n-a făcut-o însă ori a ambalat-o neconcludent: în proza românească de secol XIX țăranul apare fie ca individ, adică nu prin calități care îl recomandă ca reprezentativ pentru un grup, fie ca exponent al unei clase conservatoare. Astfel, deși țăranul e personaj încă din primele romane românești calificabile ca „realiste” – atât în *Ciocoii vechi și noi* (1863) de Nicolae Filimon, cât și în ciclul Comăneștenilor al lui D. Zamfirescu, îndeosebi în *Tănase Scatiu* (1907) –, totuși aparițiile sporadice pe care le are țăranul în aceste opere îl arată oricum, dar nu în calitate de *reprezentat al unei clase sociale* și mai ales nu ca reprezentant al unei *clase revoluționare*.

Mai concret, în proza românească din secolul XIX, la Filimon și Zamfirescu, de exemplu, țăranul nu apare ca o clasă conștientă de propriile drepturi sau conștientă de existența ei ca clasă, cu o reprezentare de sine coerentă și, eventual, critică. Țăranii răscuțați din romanul lui Zamfirescu sau veniți cu jalba în proțap în romanul lui Filimon (ca și romii dezrobiți din *Vasile Porojan*, nuvela din 1883 a lui Alecsandri) nu doresc, de fapt, decât o *restaurație* a vechii boierimi, *i.e.*, o relegitimare a structurilor ante-„ciocoiești”, feudale, în care boierul rămâne sacrosanct, uneori mai puternic decât „Vodă”. „Ciocoismul” este, în schimb, o filozofie mai modernă: o tranziție spre un capitalism financiar și industrial (pe „ciocoi” – arendaș sau intermediar – îl interesează eficientizarea profitului din terenurile agricole, nu perpetuarea relațiilor arhaice dintre o clasă a dominaților, țăranii, și una a dominatorilor, nobilimea) și un prim pas spre urbanizarea și de-permanentizarea relațiilor care constituiseră anterior filozofia agrarului (prin introducerea și dezvoltarea relației dintre pământ și *bancă*, prin transformarea terenului într-o investiție pe termen scurt cu profit cât mai mare, distrugând relația anterioară, feudală, care se baza pe permanentizarea relației dintre boieri, țărani și pământ, ultimele două elemente □ țăranii și pământul pe care

aceștia îl muncesc, dar nu îl dețin, cel puțin nu integral □ formând pentru boier un patrimoniu etern valorificabil prin rente, moșteniri etc., dar nu și rentabil în cel mai înalt grad pe termen lung).

Nimic, la acești romancieri de secol XIX, de la Filimon la Zamfirescu (Slavici e un caz aparte, unde țăranul are un statut social superior iobagilor din Regat) nu indică însă în țăran o forță revoluționară aptă ori măcar doritoare să disloce structurile feudale ori să devină subiect de roman ca reprezentant al unei clase, nu al simplului individ. Răscoala țărănească își obține potențialul revoluționar în literatura română abia în opera omonimă a lui Rebreanu (1932), acolo unde e însoțită și de *profanare*. E vorba – *nota bene* – de o *profanare* nu a ciocoiului și a sateliților săi (în linia pedepsirii/ uciderii „ciocoiului” Tănase Scatiu în ciclul lui Zamfirescu), ci a boierului, prin reprezentanții/ moștenitorii lui cei mai tineri (vezi violul comis de liderul țărănilor Petre Petre asupra nurorii boierului Miron, Nadina). Profanarea □ denunțarea falsei sacralități/ imunități juridice a unei instituții și a reprezentanților ei □ este indicele *sine qua non* al stării de revoluție (vezi Revoluția franceză, al cărei climax ideologic echivalează cu profanarea diferitelor simboluri ale monarhiei, incluzând relicvele biologice ale monarhilor din necropola de la Saint-Denis ș.a.). Câtă vreme nu există profanare – desacralizarea zeului, coborârea lui în irelevantă – nu există afirmarea conștiinței de clasă. Dar până la Rebreanu, țăranul prezent în proza românească, oricât de revoltat, nu acționează și profanator în direcția boierului (când acționează, totuși, ostil); profanarea e rezervată doar pedepsirii ciocoiului; *recte* până la Rebreanu țăranul român, așa cum îl reține literatura, nu e cu adevărat revoluționar, nu urmărește depășirea unei ordini în care lui îi e menit locul cel mai de jos în tabloul „stărilor” sociale.

Această stare de fapt – a non-prezenței personajelor țărani cu conștiință de clasă și/ sau în poziție de personaj central în prozele din a doua parte a secolului XIX și începutul secolului următor – se explică, astfel, nu doar prin faptul că la autorii care au tratat totuși despre mediul rural nu doar că *n-a existat identitate de clasă și origine* cu clasa rurală ce se cerea reprezentată, dar și prin faptul că scriitorii respectivi uneori *nici erau motivați* să producă o literatură în care țăranii să fie reprezentați în calitate de personaj colectiv cu conștiință de sine, de clasă socială doritoare să se afirme pe scena istoriei.

Un exemplu emblematic în acest sens e D. Zamfirescu. Autorul *Vieții la țară* (1894), primul roman în limba română în care țăranul e surprins și ca individ, și ca grup, a fost însă printre cei mai acerbi critici ai încercărilor de includere a țăranului în literatura epocii de pe poziții altfel decât conservatoare, în care boierimii deținătoare de mari posesiuni funciare și agricole n-ar fi trebuit să i se conteste așa-zisul drept istoric la marea proprietate. Astfel, deși e drept că la Zamfirescu țăranul

apare ca exponent al unei clase, el apare acolo și ca exponent al reacțiunii sau al unei restaurații. La fel ca în *Vasile Porojan* de Alecsandri, unde dezrobirea romilor îi arată pe aceștia dezorientați, pradă relelor și doritori să revină la *statu quo ante*, de servitori ai „boierului” – țaranul figurează la Zamfirescu în rol de susținător al structurilor feudale (al boierului bun și înțelept, al întoarcerii la relațiile de vasalizare în raport cu un boier imaginat ca substitut patern și divin, nicidecum ca instanță exploatatoare), în defavoarea structurilor burghezo-capitaliste (arendașul). Iată de ce Zamfirescu vede în „țărani” lui Coșbuc și Goga (pe care Lovinescu îi așază în tipologii distincte, mai apropiate sau mai îndepărtate de realitate, Goga fiind mai realist, în opinia lui) și în genere în pretenția împroprietăririi țăranilor gesturi inculte și economico-politic sinucigașe¹¹. Astfel că, până la romanele lui Liviu Rebreanu, unde țărănimea – sub aspectul ei de clasă – figurează și ca protagonist, și ca *challenger* al istoriei, al vechilor structuri feudale, țaranul-posesor al unei conștiințe de clasă (reprezentat de metonimia „opinca”) nu apare decât sporadic, ca în *Moș Ion Roată și Unirea* (1880) de Ion Creangă¹².

Pe acest teren minat de incertitudini și tensiuni se produce literatura primului Sadoveanu – blamată din mai multe unghiuri pentru faptul de a nu fi dat o reprezentare autentică și totodată pragmatic-progresistă (melioristă) a „poporului”. Au atacat-o liberali ca Lovinescu, pentru care „poporul” nu trebuie reprezentat în artă de clasa majoritară demografic, rurală, peri-rurală și în genere non-urbană (reprezentare cantitativă în care intră și țărani, și mica burghezie rurală, dar și reprezentanții altor medii: vânători, pescari, vânzători ambulante, hangii, nomazi, haiduci etc. – peisaj sociografic de care abundă literatura sadoveniană, mai puțin bogată în țărani, adică în muncitori în agricultură propriu-zisă, decât în non-urbani de alte tipologii); pentru Lovinescu literatura începutului de secol XX trebuia să ilustreze vocea clasei celei mai active în sensul progresului, adică a celei mai estimat apte să tracteze după ea celelalte clase, aceasta fiind în opinia lui burghezia sau urbanul minoritar demografic (reprezentare calitativă). Dar literatura lui Sadoveanu a fost criticată și de teoreticieni aflați în raza socialismului, ca Sanielevici, pentru care selecția socială documentabilă din prozele sadoveniene nu e reprezentativă pentru majoritari și e, în plus, anti-progresistă, nocivă socialmente, câtă vreme ar manifesta o predilecție ea însăși chestionabilă pentru focalizarea patologicului sociopat. (În „tabloul sinoptic” realizat de Sanielevici în 1905, acesta înregistrează următoarele acțiuni în proza sadoveniană: „bătăie”; „sex”, „prostituiție”, „omor”, „omor bestial”, „seducere”, „adulter”¹³.) În plus, afirmă Sanielevici, spre deosebire de naturaliștii francezi, cu care ar împărtăși metoda „vederii fotografice impersonale”, prozatorul nu și-ar face transparent „sentimentul” (dezaprobarea) față de cele arătate în literatura lui, putând astfel crea impresia

că e nepăsător la efectele contra-educative pe care lectura literaturii sale le-ar putea avea în genere în masa poporului și chiar asupra celor mai vulnerabile cultural elemente (în speță, chiar țărani, care ar putea vedea în proza sadoveniană o legitimare sau o normalizare piezișă a moravurilor primitive și bestiale, spre deosebire de publicul mai educat al altor națiuni – de exemplu de orașeanul francez cititor de Zola sau Maupassant¹⁴). Selecția psihosocială a lui Sadoveanu ajunge astfel incriminată/ denunțată atât pentru *prezența unei atitudini* a autorului față de ea (atitudine de evocare duioasă, participativă, a unor elemente/ clase sociale non-active – boiernași, vânători, mica nobilime rurală/ „cuconi” etc. – , care n-ar mai reprezenta mersul înainte al istoriei (e lectura lui Lovinescu, pentru care Sadoveanu e vinovat de un „lirism” paseist, incompatibil cu interesele prozei contemporane), cât și pentru *lipsa atitudinii* care ar acompania o selecție altminteri viciată, tendențioasă: scriitorul nu și-ar fi dat seama ori ar fi insensibil la faptul că literatura lui afirmă că poporul ar fi compus majoritar din brute, din animale sau din sociopați (lectura lui Sanielevici). Și unul, și altul dintre criticii menționați supun literatura autorului unor grile de lectură recomandate de doxe ale epocii, rezultate din modul în care cunoașterea și știința impregnau teoriile criticii literare, de la lombrosieni și la etnopsihologii și teorii ale „rasei”, la antropologia emergentă, la tușe de marxism și de socialism etc.

Alte entități etno-sociale au generat problematici de reprezentare similare, dar și cu nuanțe distincte pentru fiecare caz în parte.

Exceptând epopeea *Țiganiada* (publicată în 1875, concepută în prima parte a secolului XIX) și opera dramatică *Răzvan și Vidra* (1867) *romii* au avut o reprezentare periferică și circumstanțială în literatura română, care le-a marcat statutul de (foști) sclavi (Alecsandri, *Vasile Porojan*) ori de boemi avut la Sadoveanu și de liber profesionism peri-artistic (lăutar, dansatoare) explorat de Goga (*La groapa lui Laie*, poem inclus în volumul său de debut) și Arghezi (*Rada*). A existat și o insidioasă specializare a reprezentării diferențiate sexiste: bărbații romi îndeosebi prin prisma meseriilor artizanale și peri-artistice (fierăria, lăutăria) sau a nomadismului, iar femeile, într-o viziune romantic-simbolistă de „odalisce” indigene, obiect sexual al dorinței masculine prezumat juvenile, ilicite, fetișiste, ca în poemul arghezian *Rada*¹⁵, inclus în *Flori de mucigai* (1931). (Spre finele secolului XIX apare în artele plastice o adevărată modă a cultivării femeii exotice sau orientale – epitomizată în statutul de „odaliscă”, adică de sclavă aflată în serviciul unui harem, de slujitoare a soțiilor sultanului – ipostază care idilizează un statut totuși precar, de serve ale unor femei deja inferiorizate prin statutul de membre ale unui harem.)

Criticii literari și comentarii ocazionali din

interbelic nu au încurajat prezența romilor în literatura epocii lor. Maiorescu pusese invazia de diminutive din limba română literară pe seama influenței „țiganilor” (*Poezia română. Cercetare critică*, 1867), iar D. Zamfirescu vede în personajul Laie Chioru al lui Goga „un Țigan sinistru”. Simpatia pentru romi nu proliferază în literatură și teorie critică nici în anii marcați de acțiuni ale formațiunilor de extremă-dreapta⁶, chiar dacă pe de altă parte în 1939 a putut să apară o lucrare academică precum cea a lui George Potra *Contribuțiuni la istoricul țiganilor din România* (Fundatia Regele Carol I).

Lovinescu, de pildă, dispus la incluziunea țaranilor (nu însă și la exclusivitatea tratării lor în literatură, în dauna burgheziei), are cuvinte cel puțin la fel de proaste despre romi ca D. Zamfirescu, perpetuând disprețul maiorescian față de această etnie în zona criticii literare. Viitorul lider al „Sburătorului” se situase în tinerețe, chiar cu câțiva înainte de Zamfirescu și ale sale idei despre „Țigan[ul] sinistru” devenit personaj de poem, pe poziții conservatoare în raport cu Goga, reproșându-i poetului rășinărean că a lăsat pe mâna (struna) „țiganului” Laie Chioru sarcina de emisar al României în fața lui Dumnezeu⁷. Evoluțiile celor doi au mers însă în direcții imprezvizibile în primul deceniu al secolului XX, cu Lovinescu specializându-se în modernitatea aliată cu liberalo-democrația și anti-xenofobă, iar Goga virând spre extrema dreaptă, xenofobă și antisemită în cel mai înalt grad.

Proape concomitent cu interesul pentru țăran ca epitom al naționalului, dar și ca dezvoltare a preocupării pentru introducerea conceptului de „clasă socială” în discursul cultural, intră în literatura autohtonă *personajul evreu sau evreu-român* din literatura scrisă de evrei (*Manasse*, 1900, piesa de teatru a autorului român-evreu Ronetti Roman, e un etalon istoric în această privință), care își asumă o funcție/ identitate polemică în raport cu clișeele naționalului romantic, dar și imediat succesive Primului Război Mondial. Însă problematica reprezentării protagoniștilor evrei în literatura română a primei jumătăți de secol XX sau a literaturii scrise de autori de origine iudaică persistă și se complică în interbelic românesc, cu datele oferite de prozatori și romancierii evrei care fie asumă și exhibă programatic evreitatea (Ury Benador, *Ghetto: veac XX*, 1934), fie o neutralizează la pachet cu alte devize etnice, ca Mihail Sebastian, despre ale cărui personaje se poate spune că dețin cărți de identitate multiple sau, dimpotrivă, nule ori ilizibile⁸.

4. Obiectul artei este reprezentarea VIETII/ NATURII, dar în maniera în care este această abordată de bioștiințele evoluției, nu a modului tradițional, clasicoromantic, în care arta era presupusă a echivala cu o „imitare-a-naturii (create)” prin intermediul unor mijloace specifice și a unor actori convenționali. Această perspectivă asupra obiectului artei, influențată major

de lamarckism, darwinism, spencerism, se dezvoltă în Europa undeva spre finele secolului XIX, în paralel cu avansul realismului/ naturalismului. În România e documentabilă în cel mai înalt grad de plauzibilitate în deceniul al treilea al secolului XX; e momentul când în literatura română realismul atinge un grad de soliditate nechestionabil prin romanul *Ion* de Liviu Rebreanu și când Lovinescu îi face acestuia o primire în care poate fi sesizată influența fie și difuză, neasumată, a darwinismului asupra criticii literare⁹.

Darwinismul intră încă din deceniul 1880 în critica și teoria literară europeană, tot atunci și în cea românească, și anume prin topoi mai facil de asimilat chiar și de către nespecialiști ca „struggle for existence”/ „survival of the fittest”, respectiv prin decizia de a interpreta parvenitismul sau succesul de orice natură al eroilor romanului realist (al cărui epitom e Balzac) drept o consecință a „puterii”/ „energiei” lor superioare în raport cu a potențialilor competitori. Dar – se pune întrebarea – sunt permeabile critica și istoria literară și la ceea ce constituie „diferența specifică” fundamentală a teoriei selecției naturale în raport cu alte teorii evoluționiste de secol XIX (a lui Jean-Baptiste Lamarck, de exemplu, sau a lui Herbert Spencer), anume la caracterul *non-teleologic* și *non-progresist* al evoluției – mai puțin accesibil nespecialiștilor decât conceptele mai sus amintite? Intră, altfel spus, și non-teleologia în scenariile meditațiilor asupra literaturii, în mod particular asupra romanului realist? Răspunsul e pozitiv: chiar dacă nu se poate afirma că există o filiație directă între non-teleologia viziunii lui Darwin asupra vieții și modul cum diferiți critici și teoreticieni literari aleg să discute despre romanul realist, se pot aduna totuși suficiente probe care arată că o contaminație, fie și indirectă, se produce între cele două tipuri de discurs, științific și metaliterar. Astfel, încă din anii 1880 romanul realist ajunge să fie interpretat inclusiv ca *viață* sau ca *parc animal* de o mare varietate, dar totodată lipsit de un scop, de o intenție sau de un proiect a(l) alcătuirii lui.

Un exemplu în acest sens oferă criticul și teoreticianul literar Émile Hennequin în *Écrivains français* (1889)²⁰, printr-o serie de investigații asupra romanelor lui Lev Tolstoi și Dostoievski, apărute în deceniile 1860 și 1880. Deși Hennequin nu-și ancorează explicit analizele în evoluționism și nu trimite literal la teoria selecției naturale, totuși conceptele pe care el le alege pentru a descrie modurile de operare ale romancierilor menționați coincid în mare parte cu cele patentate de bioștiințele de la mijlocul secolului XIX, nu în ultimul rând de Charles Darwin. Atât modul de construcție al personajele tolstoiene, cât și filozofia despre artă și despre roman a lui Tolstoi – așa cum le interpretează Hennequin – sunt excelent inserabile în paradigma evoluționistă definitorie pentru secolul XIX, de la „transformismul” lui Lamarck la evoluționismul promovat de Darwin, Spencer ș.a. (dar, potențial, asociabile și filozofilor mai

vechi, precum vitalismul inspirat de Newton în secolul XVIII). Sunt însă aceste similitudini și în mod particular *darwiniste*? Convingerea mea este că această ipoteză nu este exclusă, dar, pe de altă parte, deși probabilă, ea nu este certă.

Hennequin vorbește despre universul romanului realist și despre tehnica abordării lui particulare la Tolstoi folosind termeni ca „derulare” și „curs continuu”. Astfel, „cet immense déroulement d'êtres, d'aspects, d'actes, d'événements, de houles humaines” ar caracteriza în genere în opera unor Shakespeare, Balzac, Flaubert, Zola²¹ și în mod particular opera lui Tolstoi, unde „le déroulement complet et opulent d'une existence vraiment telle [...] un être réellement vivant est un cours continu d'actes, de pensées, d'émotions, de mouvements”²². Tolstoi ar fi unic îndeosebi prin această perspectivă indubitabil raliabilă paradigmei evoluționismului, îndeosebi a evoluționismului gradualist, de sorginte darwiniană: „en sa manière de montrer des vies entières, de décrire peu à peu par une lente accumulation de scènes, de récits et d'indications, toute l'évolution vitale, en ses variations [subl. m., T.D.]”²³. „Lentă acumulare”, „lentă metamorfoză”, „curgere”, „tranziție”, „peu à peu”, „pli à pli” („variații” poate fi o trimitere chiar la „variațiile spontane” invocate de teoria selecției naturale a lui Darwin!), dar și „transformare graduală a sufletelor” sunt mărci ale imaginarului transformist-evoluționist care impregnează frecvent comentariile lui Hennequin. Așa ar fi descris probabil Lamarck romanul lui Tolstoi: ca un „transformism al sufletelor”; mai mult: imaginea „lentei acumulări” (de scene, de povestiri, de indicații), ca și ideea unei „evoluii vitale” exprimate prin „variații” rezumă în termeni suspect de fideli teoria selecției naturale darwiniene – ipoteză ce indică faptul că Hennequin nu se mulțumește cu viziunea lamarckiană asupra vieții.

Din această nouă perspectivă schițată de Hennequin, se deduce și că romanul tolstoian părăsește definiția artei ca *mimesis*: arta (în particular, arta romanului) nu mai e doar analogă naturii, ci identică acesteia: în roman se produce chiar *natura* în sine, prin legile ei. Hennequin chiar afirmă la un moment dat că modul nou („art nouveau”) în care romanul tolstoian „redă viața” ține de o filozofie a evoluției și chiar afirmă că ceea ce „identific realului” („merveilleusement identique au réel”) din romanul tolstoian e tocmai atașamentul lui față de o filozofie a transformărilor lente, acumulative. Tolstoi nu ar imita, ci chiar ar „reproduce” viața. Iar „viața”, după Tolstoi, ar fi „active, intense, infiniment variée et expansive; il la montre évoluant, passant par toutes les phases que lui impose l'usure de l'organisme par le temps; il la décrit instable, réagissant capricieusement aux influences du dehors, empreinte de tout l'illogisme, le hasardeux, l'incalculable, qui proviennent de sa complexité et lui stimulent son ondoyante liberté [subl. m., T.D.]”²⁴. Iată și imaginea romanului tolstoian ca „flux

de viață”: „geniul primordial al lui Tolstoi” ar fi „un énorme et montant flux de vie, un large embrassement de tous les êtres, confondant les imaginaires et les historiques, amalgamant en un effort unique, lent et simple, les accidents humains de tout un temps et les grandes catastrophes connues qui roulèrent sur cet humble fond [...] ce roman est un livre d'humanité, de nombre, de pâle épanouissement dense de vie”²⁵. Toposul definirii romanului realist/ naturalist ca „fluviu”, „flux” („flux de vie”, „flux de pensée, des forces, de l'existence”, „flux d'émotions”), „curgere”, „derulare”, „acumulare”, „unduire”, „transformare (graduală)” sau „panou curgător” este indubitabil tributar imaginarului transformist-evoluționist și „ondulatoriu” furnizat de noile teorii biologice și fiziciste de la jumătatea secolului XIX, fără a uita de precedentul Lamarck. Acest imaginar va coloniza intens – înainte de a pătrunde în critica literară – psihologia și filozofiile psihologice, de la conceptul de „stream of consciousness” promovat de Alexander Bain și ulterior de William James, la intuiționismul și evoluționismul lui Henri Bergson.

Modul de operare al lui Hennequin reprezintă, fără îndoială, o soluție mai sofisticată de introducere a evoluționismului/ darwinismului în teoria romanului decât importarea toposului „struggle for existence” sau „survival of the fittest”, care, se va putea obiecta, nu făcea decât să se substituie unor soluții mai vechi, furnizate de filozofia unor Hegel, Schopenhauer, Nietzsche ș.a., care, și ei, evidentiaseră „voința”/ „forța”/ „energia” superioară specifică oamenilor de acțiune (eroilor, indivizilor excepționali etc.).

Hennequin – și nu e, desigur, singurul critic european – produce, așadar, la finele secolului XIX, o teorie a romanului realist care poate fi suspectată plauzibil de influență evoluționistă și chiar de influența particulară a darwinismului. Însă nici *Écrivains français*, nici volumul anterior al său, *La critique scientifique* (1888), nu asumă o filiație neechivocă în acest sens. Altfel spus, dacă suspiciunea influenței evoluționiste și chiar darwiniene există la Hennequin, certitudinea ei nu există. Când emite opiniile mai sus discutate despre viața tolstoiană ca „flux” impredictibil sau ca „lentă acumulare”, el nu arată, de pildă, că ideea cu pricina îi vine de la Darwin sau de la alt om de știință, ori măcar că e o idee de sorginte științifică în sens larg.²⁶

Altfel stau lucrurile cu E. Lovinescu și cu opiniile sale despre romanul realist exprimate în deceniul 1920, începând cu articolul în care întâmpină romanul *Ion* de Liviu Rebreanu, poveste a ascensiunii și căderii unui tânăr țaran sărac din Transilvania pe care dorința de a poseda mai mult pământ îl împinge spre acțiuni a căror unică rezolvare este moartea. Căci criticul român nu ezită să-și afișeze explicit interesul pentru modele furnizate de știință și îndeosebi interesul particular pentru tot ce ține de paradigma evoluționistă și în genere de bioștiințe. Spre deosebire de predecesori ai săi ca Hennequin,

dar și de contemporani ca Georg Lukács, care nu-și fac explicită adeziunea la vreo filozofie evoluționistă în teoriile lor despre roman, Lovinescu chiar era un *evoluționist* asumat, un teoretician și un ideolog familiarizat cu informații de ultimă oră din domeniu, cum e conceptul de „mutație”, lansat de Hugo de Vries în primii ani ai secolului XX. „Evoluția” și „mutația” sunt, de altfel, pilonii proiectului istoriografic masiv demarat de Lovinescu în anii 1920, de la *Istoria civilizației române moderne* (I-III, 1924-1925) la *Istoria literaturii române contemporane* (I-VI, 1926-1929). În aceste condiții, deși nici el nu trimite explicit la evoluționism sau la Darwin în teoria sa despre romanul realist al lui Rebreanu, păstrând, ca și Hennequin, aceeași ambiguitate a surselor din care se inspiră, e clar că interpretarea (simili)evoluționistă furnizată de Lovinescu cu acest prilej e cu un grad mai înalt de probabilitate inspirată de evoluționism și chiar de Darwin/ darwinism decât a lui Hennequin. În plus, Lovinescu va indica fără echivoc că lectura pe care i-o aplică el lui Rebreanu – și dă de înțeles că chiar perspectiva romancierului – e inspirată de modul științei de a aborda existentul; în plus, liderul „Sburătorului” pretinde că însuși Rebreanu, romancierul supus analizei – prin abordarea unei perspective impasibile, *a-pathice*, dez-emoționalizate, „obiective” – se conduce după principiile științei. Numele lui Darwin nu va apărea nici în comentariul lui Lovinescu (cum nici al lui Hennequin, de altfel, sursa care am motive să cred că i-a inspirat în primă instanță receptarea romanului *Ion*), însă *știința*, da, va fi invocată explicit.

Mai concret, Rebreanu ar frapa prin tipul particular de perspectivă sau de privire utilizată pentru conduce/ inspecta universul ficțional pe care îl propune. Această „privire” – tradusă de Lovinescu ca „impasibilitate”, „indiferență”, „obiectivitate” – amintește frapant de „detașarea” experimentată de „martorul distant” semnalată de Hennequin la Dostoievski. Dar mai departe criticul de la „Sburătorul” se îndepărtează sensibil de Hennequin: pentru el, soluția reducerii omului la animal se asociază cu intenții auctoriale diferite decât cele pe care le indica Hennequin în cazul lui Dostoievski. Căci la Rebreanu – așa cum vede lucrurile Lovinescu – „detașarea” nu se face pentru a induce o lectură în cheie etică, mistică, recreștinată, reumaniza(n)tă a personajelor-animale, cum crede criticul francofon că procedează romancierul rus, ci pentru a împinge dezumanizarea perspectivei până la limita în care dezumanizarea întâlnește eradicarea antropocentrismului și a idealismului, adică întâlnește modul de operare al științei. Teza reducerii omului la animal (sau la o monomanie) ar fi, deci, mai modernă la Rebreanu decât la Balzac (și, potențial, se poate spune, aducând în discuție interpretarea lui Hennequin, mai modernă decât a lui Dostoievski), fiindcă omul-animat sau omul-instinctual/maniac ar apărea la romancierul român ca simplu obiect de studiu, fără alt scop final

decât exercițiul științific, nu ca obiect al empatiei sau al moralizării subiacente, ca la Balzac (sau, se poate adăuga, ca la Dostoievski).

Astfel, romanul *Ion* ar fi condus de un autor/narator caracterizat de „impasibilitate”, „nepăsare” (ambele concepte derivate din radicalul grecesc *pathos*), de o „indiferență augustă” – toate echivalente pentru Lovinescu cu „obiectivitatea fundamentală” caracteristică autorilor de creații „fără cauze eficiente și finale vizibile”²⁷ (adică autorilor de discurs științific sau care tratează despre natură ca despre un fenomen/proces non-teleologic fără cauze rezolut identificabile și fără scop). *Impasibilitatea* „martorului” (naratorului) care asistă la evenimentele din romanul *Ion* – respectiv absența mărcilor textuale care să indice afectarea morală sau emoțională a celui care povestește – ar fi, dă de înțeles Lovinescu, direct proporțională cu capacitatea acestuia (și, prin extensie, a autorului) de a surprinde *realitatea/viața*. Iar „realitatea” din *Ion* ar fi, mai concret, surprinsă de Rebreanu printr-un aliaj de metodă newtoniană și darwiniană, indicate indirect, prin concepte ca „forță” guvernată de „legi” (care se destinde sau se contractă, accelerează sau decelerează conform acestora); respectiv ca „joc liber”, neorientat de vreo „intenție”, adică nesubordonat unui scop final, mențione care poate trimite la filozofia *chance-friendly* a teoriei selecției naturale și în genere a darwinismului. De pildă, „impasibilitatea neclintită a scriitorului”, absența unei „atitudini” manifeste a acestuia, ar potența „realitatea” personajului: „Nici o atitudine: eroul [țăranul Ion] merge până la crimă pentru a se umaniza, apoi, *în liberul joc al unor acțiuni, pe care nu le comandă nici o intenție sau rezervă; e o forță ce se destinde prin virtutea legilor ei interioare*. Scriitorul n-o înfrânează nici n-o accelerează; nicăieri nu simțim opera unei mâini febrile. Cu aceeași supremă indiferență sunt tratate și celelalte figuri secundare [subl. m., T.D.]”. Acestea „se desfășoară din imboldul resortului lor intern, în acțiuni morale sau imorale, fără preferință și fără nici un accent de simpatie sau de antipatie. *Impasibilitatea* scriitorului în fața vieții devine și mai impresionantă în fața marelui act al morții.” Sinuciderea sau moartea unor personaje „sunt povestite cu o *indiferență atât de totală* încât egalează *indiferența augustă a naturii înseși* în fața fenomenelor biologice [subl. m., T.D.]”²⁸. *Patetizarea* discursului („simpatia”/ „antipatia”) sau „atitudinea” eventual partizană, moralizatoare, antropocentrică – la care Rebreanu ar fi renunțat – apar aici ca ingrediente care falsifică sau mistifică „realitatea”. Ar deconspira o manipulare de către autorul-demiurg a „resorturilor” („imboldurilor”) care ar putea afecta jocul natural de „forțe” reprezentat de fiecare dintre eroii romanului, o alterare a modului de a se exprima propriu naturii/ legilor fizicii sau ale biologiei. De aici necesitatea denunțării acestei manipulări, respectiv necesitatea „ruperii cordoanelor ce leagă creația [opera] de creator [autor]”, a denunțării

pactului idealist/ antropocentrist care făcuse ca până atunci realitatea să apară ca proiecție a gândirii umane, iar opera de artă, ca proiecție a emoțiilor autorului.

Importantă devine în acest context și distincția pe care o face Lovinescu între „natură” și „viață”, mai precis sublinierea raportului de subordonare al ultimei față de prima. Rebreanu ar proceda, insistă el, ca „natură”, nu (doar) ca „viață”, totuna cu a deduce că perspectiva lui nu renunță doar la antropocentrism, ci și la vitalocentrism. Atitudinea lui față de „viață” ar fi atitudinea *naturii* înseși (citește a fizico-chimiei) față de „viață”: „indiferența augustă a naturii înseși în fața fenomenelor biologice”, epurată de emoție și morală. Nu doar *viața*, ci chiar *natura* ar fi, deci, vocea principală în romanul *Ion*, însă „natură”/ „viață” așa cum o livrează discursul științific: „[în *Ion*] ai impresia unei lumi reale, mobile, care trăiește prin sine după principii interioare și fatale și fără o finalitate demonstrativă. [...] Viața e un fenomen valorificat prin sine și fără alt scop: știința nu i-a descoperit până acum nici o finalitate”²⁹. Lovinescu detectează aici o inechivocă raportare – a romancierului Rebreanu și, implicit a sa, a criticului care îl comentează – la știință în sens larg.

Există însă aici și o raportare a criticului român la o anume știință, la o disciplină sau la o teorie științifică particulară? Răspunsul este afirmativ. Chiar dacă nu o indică precis, referirile indirecte, prin intermediul unor concepte specifice, arată că Lovinescu, atunci când vorbește de „știință” în comentariul din 1920 referitor la Rebreanu, are în vedere și o anume știință sau o teorie care i-ar fi inspirat perspectiva din *Ion*. E vorba de o știință sau o teorie care (1) tratează despre *viață*; (2) tratează despre viață ca *flux* sau ca „*șuvoi*”, respectiv ca fenomen caracterizat de continuitate, ca imagine fluidă; (3) tratează despre viață ca flux continuu, dar și „arbitrar”, ca un „haos de episoade” căruia nu i se poate anticipa sfârșitul sau descoperi „o *finalitate*”: „romanul [Ion] începe și se sfârșește *arbitrar*; e o modestă porțiune dintr-un *șuvoi* ce vine și se duce spre destine îndepărtate; simți palpitul vieții *nemărginite* [...] ai impresia unei lumi reale, mobile, care trăiește prin sine după principii interioare și fatale și *fără o finalitate* demonstrativă [subl. m., T.D.]”³⁰. Așa cum pretinde Lovinescu că o imaginează Rebreanu, *viața*, deși perpetuată de necesități obscure („principii interioare fatale”), nu are o traiectorie previzibilă și prescrisă de un Creator; este un flux fără teleologie. Mentorul „Sburătorului” reia și în lucrări de mai mare anvergură, ca *Istoria literaturii române contemporane*, teza lipsei de finalitate a „vieții”, așa cum o reprezintă romanul lui Rebreanu: „Formula lui *Ion* [...] e [...] formula romanului naturalist, a *Comediei umane*, de pildă, dar, mai ales, formula epiceii tolstoiene; formula ciclică a zugrăvirii, nu a unei porțiuni de viață limitată la o anecdotă, ci a unui *vast panou curgător de fapte învălmășite, ce se perindă aproape fără început și fără sfârșit, fără o necesitate apreciabilă, fără o finalitate* [subl. m., T.D.]”³¹. În compendiul din 1937, în loc de

„panou curgător”, apare pleonasticul „fluviu curgător”: „Formula lui *Ion* este îngrămădirea unui fluviu curgător de fapte ce se perindă aproape fără început și fără sfârșit, fără o necesitate apreciabilă, fără finalitate. E, negreșit, o metodă [...] care ne dă impresia vieții în toate dimensiunile ei, nu izolată pe planșe anatomice de studiu, ci curgătoare și naturală”³².

„Impasibilitatea scriitorului” – respectiv metoda scientist-like – descoperită de Lovinescu la Rebreanu ar fi dictată chiar de tipologia obiectului studiat: o umanitate reductibilă la animalitate, la viață în sens larg, înțeleasă însă prin lentila științei de „până acum”, respectiv de ultimă oră. Iar cel mai probabil reper – care întrunește toate calitățile reprezentării vieții enunțate în fragmentul lovinescian, dar mai ales viziunea *chance-friendly* și non-teleologică – este teoria darwiniană a evoluției³³.

Astfel privind lucrurile, având în minte interpretarea propusă de Lovinescu în anii 1920, devine explicabil de ce reprezentarea „vieții” în *Ion* converge sau acoperă reprezentarea nepreferențială a mai multor categorii sociale și de alte ordini (etnice, religioase, de gen), dar și a mai multor specii (deci nu doar a omului). Spre deosebire de predecesori (unii, arondabili și ei realismului, ca Slavici), Rebreanu nu-și propune să facă din țaranul Ion un etalon al „poporului” care trebuie schimbat/moralizat/ajutat să progreseze sau, din contră, să se conserve; nici nu-și propune să atragă atenția asupra situației uneori dramatice a femeii ardeleni de început de secol XX. Însă, nu e mai puțin adevărat, înainte de a „schimba” lumea și chiar înainte de a o „interpreta”³⁴, trebuie să obținută o descriere acurată și minuțioasă a ei, a ceea-ce-la-rigoare-e-de-schimbat.

Aparent, această filozofie a lui Rebreanu – o filozofie simili-scientistă, darwiniană, dar și marxistă în fond, în măsura în care descrierea stării de fapt invită subiacent la schimbarea ei, și o filozofie în orice caz mai nuanțată sociologic decât a romancierilor și prozatorilor anteriori – e incompatibilă însă atât cu mizele idealist-conservatoare, cât și cu cele realist-melioriste ale populiștilor, deși ea a fost revendicată dinspre toate taberele. Ea n-ar dori decât să livreze o descriere cât mai acurată a obiectului (interesul de prim ordin fiind tocmai epurarea literaturii de leșturile idealismului), fără a-și propune imprimarea unei direcții de evoluție (teleologie) sau schimbarea lumii descrise acolo – așa cum Darwin însuși se limitase la descrierea mecanismului selecției naturale, fără a încerca să găsească un sens al evoluției dincolo de ceea ce afirmă acest mecanism în sine.

Abordarea evoluționistă sau, în orice caz, simili-evoluționistă și în orice caz științistă pe care sugerează Lovinescu că ar fi avut-o Rebreanu denotă la mai mulți prozatori ai începutului de secol XX un interes pentru o perspectivă pe cât de integratoare asupra lumii (a vieții: a ceea-ce-există în subiect și dincolo de el, ca obiect), pe atât de sensibilă la multitudinea de categorii

și sub-categorii ce se presupune că ilustrează viața sau prin care viața se exprimă. În aceste condiții, obiectul artei se atomizează și totodată se nivelează, căci toate entitățile apar acum ca fiind la fel de importante sau de insignifiante în ordinea vieții: Ion, țăranul-bărbat-alb-român, dar și Ana, femeia-albă-vulnerabilă-victimă-a-relațiilor de putere din capitalismul agrar al începutului de secol XX, dar și Avrum, negustorul evreu, dar și vacamartor indiferent la sinuciderea Anei. Lovinescu pare să fi înțeles acest lucru, dar o face nu suficient de categoric și fără a produce descendenți în critica literară indigenă. Căci exegeza rebreniană postbelică din comunism se ocupă în proporții covârșitoare doar de hermeneutica bărbatului-Ion-reprezentant-al-țăranimii-românești sau, din contră, epitom al personajului stihial, monomaniac, fără cetățenie și fără istorie – context antropocentric, falocentric și ocazional național/transilvanocentric care va fi upgradat doar cu inovații din zona criticii arhetipale, a psihanalizei, a mitocriticii, a fenomenologiei și a mai multor soluții de interpretare care au ca efect dezistoricizarea și desocializarea lumii din romanul rebrenian (personajul Ion ar fi o prezentare de „pur *Dasein*”, ca toate personajele lui Rebrenu³⁵...), fără să studieze modul cum sunt prezentate în roman alte categorii sociale, alte genuri biologice sau alte specii³⁶. Abia după 1989 – dar nu din interiorul școlii românești de critică și istorie literară, ci din exterior, îndeosebi dinspre scholar-i formați în Occident și în SUA – romanul *Ion* ajunge să studieze și din perspectiva altor informații pe care le expune în plus față de funcția de reprezentativitate pentru ruralul masculin autohton (*Ion qua* țăran român)³⁷.

Din teza conform căreia obiectul artei este reprezentarea VIETII – *via* bioștiințe evoluționiste combinate cu marxismul/ filozofii ale emancipării – rezultă alte două teze. Una tot mai loevace în postbelic, dar care la noi câștigă popularitate abia după 2000 și care afirmă că obiectul artei este reprezentarea categoriilor/ vocilor minoritare – oprimate sau rămase în umbra tradiției. În trenea acesteia se situează azi solicitarea, impetusul ca romilor să li se ofere șansa propriei reprezentări/ „voci” în literatura română, ca, de altfel, și altor categorii istoric oprimate, minorități, segmente vulnerabile, femei etc. O altă teză dedusă din teza reprezentării evoluționiste a VIETII este cea care afirmă că obiectul artei este CLASA-MOTOR AL ISTORIEI, clasa socială care este deja sau care are potențial de a deveni un actor prim al civilizației sau un actor favorizat/ selectat de evoluție – totul văzut, așadar, printr-o lentilă evoluționistă. În aceste condiții, pentru un liberal ca Lovinescu din primele decenii ale secolului XX această clasă e burghezia – chiar dacă e minoritară demografic în statul român de după Unirea din 1918 –, dar din alte perspective din aceeași epocă, ale socialiștilor și/ sau ale filo-ruralilor, această clasă e țăranimea (în logica „poporaniștilor”, țăranimea își câștigă însă lupta și

statutul dorit prin împrumutările oferite după Primul Război Mondial, moment în care „poporanismul” se afirmă ca doctrină încheiată, care și-a câștigat lupta). După Al Doilea Război Mondial, în România (îndeosebi în deceniul 1950) burghezia e eliminată de pe tabla de priorități a reprezentării literare și intră acolo în forță „clasa muncitoare” aliată cu țăranimea și, în quantum mai modest, cu intelectualii.

II

Prin incursiunea istorică din secvența anterioară, unde am sintetizat patru momente din istoria conceptului de obiect (social al) artei, am dorit să arăt că, deși impresia acută a prezentului nostru e că literatura se confruntă cu mize și situații nemaîntâlnite, acest lucru e doar parțial adevărat. Ultimele două secole au demonstrat că literatura a fost mereu confruntată cu seturi de lecturi normative și prescriptive, orientate după modelele cunoașterii și după efectele acestora în plan social și politic. Idealismul și perspectiva acestuia asupra cunoașterii, eminamente ierarhică și ierarhizantă, în care lumea (ceea ce e de cunoscut) e redusă la ceea ce poate afirma/ cunoaște subiectul despre sau din ea, subiectul fiind omul-în-generare, asistă romantismul – deci modul cum e imaginat obiectul artei până spre jumătatea secolului XX european, ca subiectivitate ireductibilă și universală. Depășirea idealismului – prin materialism(e), bioștiințe, socioștiințe, psihologie etc. – obligă la reformarea perspectivei asupra obiectului artei, care devine tot mai atomizat și totodată mai dez-ierarhizat: nu mai interesează sentimentul uman în genere (e chestionată însăși existența lui ca generalitate, după cum e chestionată existența omului-în-generare), ci exprimări de o largă și diversă particularitate ale acestuia.

Acum – la nivelul anilor 2000 și mai ales 2020 – se întâmplă inclusiv în România, în literatura și critica literară de aici, în filozofia contemporanului în genere, norme și ingerințe noi, situate însă în interiorul aceleiași logici de evoluție care a făcut posibilă apariția unor câmpuri de conflict și de discuții precum cele analizate mai sus, cu accent pe ultimele trei secole. Dar, s-ar putea întreba mai departe, chiar e adevărat că ideologiile și filozofiile sunt mediate de nivelul la care ajunge cunoașterea la un moment dat? Chiar nivelul cunoașterii actuale să fie acela care dictează sau orientează interesul pentru vocile marginale, minoritare etc., transportat și în interesul artelor pentru așa ceva? Nu cumva invocarea științelor sau a cunoașterii în genere e aici un tertip ideologic pentru a justifica și promova, de fapt, o abordare cât se poate de neștiințifică și neobiectivă, care derivă din așa-zisa „școală a resentimentului” și din alte tentative de a limita libertatea de expresie?

Răspunsul e însă negativ. Modificarea opticii asupra obiectului artei relativ la o epocă sau alta e indubitabil

orientat de nivelul cunoașterii (de piramida științelor) fiindcă avansul cunoașterii n-a însemnat doar Darwin, Einstein, Oppenheimer & Co., ci și Marx, Durkheim, Arendt sau Crenshaw. Istoria contemporană e scrisă, apoi, nu doar de staruri individuale, ci și de colective întregi de cercetare, în demersuri cumulate în decenii. Așa au apărut kilometri de studii, filozofii și statistici care documentează realități care până într-un punct sau altul al istoriei n-au existat în orizontul cunoașterii ori n-au existat în *acest mod*, la *acești parametri*, și pentru care știința nu-și fabricase instrumente: de la studierea antisemitismului și a Holocaustului, la istoria afroamericanilor, a romilor, a minorităților de varii spețe, la *gender studies* etc. (realități care se intersectează ori împart „lanțurile” o bună bucată din istorie). Așa au fost descrise/ cartografiate entități până la un punct ignorate, albe sau aproape albe pe harta istoriei de până în secolul XX, chiar până în postbelic. E vorba de entități care, pentru că nu existau ca obiect de investigație – deci nu puteau fi descrise, asumate ca realități –, nu puteau intra nici într-un orizont sociopolitic, deci nu puteau spera nici la schimbarea (eventual, în bine: un „bine” decidabil prin compararea cu standardul de viață al elitelor sau al dominanților) a situației în care se aflau. Nu doar de o serie de gesturi morale, reparatorii sau recuperatorii e vorba, așadar, în avansul cunoașterii și al artelor spre documentarea unor secvențe și a unor dialectici cât mai nuanțate din parcul regnurilor uman și animal, ci și de ceea ce – de la un punct încolo – devine posibil de cunoscut, posibil de afirmat, posibil de infirmat, posibil de numărat, de comparat, de analizat. Iar când ai date și portrete, individuale și de grup, când ai statistici și curbe de evoluție, obții și fundamente pentru interogații, filozofii, pentru denunțări, pentru instigare la schimbarea stării de fapt. Arta nu poate rămâne paralizată în fața acestor noi teritorii/ realități, trebuie să atace, să ocupe, să se ocupe.

Mai departe voi pune în discuție câteva problematice ale reprezentării contemporane ale romilor în literatură – demers care, în opinia mea, poate beneficia substanțial de experiența reprezentării istorice ale altor obiecte (sociale) ale artei. O primă realitate – verificată deja de „românii”, „țărani”, „evreii” (li se pot adăuga copiii, femeile etc.) deveniți personaje ale unor autori care nu erau nici țărani, nici evrei și uneori nici români – ar consta în faptul că, atâta cât s-a întâmplat să fie până în acest moment al istoriei, reprezentarea romilor în literatura română s-a făcut cu concursul unor autori non-romi, care, chiar când se raportează pozitiv la personajul de etnie romă, au viciul că se situează în exteriorul identității despre care relatează (de la fiul de boier Vasile Alecsandri scriind în secolul XIX despre Porojan, fiu de sclavi romi, și până la autori moderni(iști) ca Sadoveanu, Arghezi, Miron Radu Paraschivescu ș.a.). Uneori această realitate e complicată de faptul că autorii non-romi care creionează personaje rome nu doar că nu

se raportează pozitiv la acestea (prin naratori sau prin diferite alte soluții), dar aleg să perpetueze inclusiv în postcomunism clișee anti-roma în loc să le interogheze, așa cum s-a spus că a procedat Bogdan-Alexandru Stănescu în secolul XXI, în prozele din *Copilăria lui Kaspar Hauser*³⁸. S-a afirmat, în consecință, că ar fi necesară promovarea unui nou tip de reprezentare a romilor în literatura română – preferabil prin voci proprii, parte a comunității rome autohtone³⁹. Arta, literatura, ar fi datoare – mai datoare acum, decât în secole sau decenii precedente – să facă loc acestor voci, să lupte pentru cooptarea lor, pentru „împuternicirea” lor alături de alte „voci”, într-un concert cât mai divers și mai echitabil.

Academia contemporană internațională (sub unele aspecte și studii ale cercetătorilor autohtoni din ultimele decenii) oferă suficiente motive pentru a mobiliza în acest sens. Dar autorii care vor să dea „voci” romilor pot ieși în profit și dacă aleg să scruteze istoria – istoria literaturii universale, istoria literaturii și criticii literare românești, istoria ideilor în genere și a ideilor active în spațiul românesc în particular. Vor putea constata astfel că intenția reprezentării unui grup oarecare – calitatea de „român”, de „țaran (român)”, de „evreu(-român)”, de parte a unei minorități etc. – a fost întotdeauna nelipsită de polemici, declanșând și în trecut considerabile tensiuni, contestări și dispute cu privire la modul potrivit de operare, de punere în pagină a acestui deziderat, de urmat piste presupus corecte, de evitat rățaciri reprobabile etc. Junimiștii, sămănătorii, poporanii, modernii și sateliții lor au discutat într-atât aceste probleme încât a fost imposibilă obținerea unui consens, a unei reprezentări unanim percepute drept „(integral) corecte” a unei categorii sau alta. S-a spus că personajele unui autor sau ale altuia n-ar fi cu adevărat „români” sau „țărani” (fiind ba idealizați, ba abrutizați/ animalizați; ba utili în travaliul de progres social, „proletarizabili”, ba captivi în statutul de „neoiobagi”); că „evreii” sunt fie „asimilați” (deci alienați în raport cu originile, care și-au pierdut identitatea), fie insuficient de aderenți la caracterul național (inapți de a se integra în comunitatea mai largă din care fac parte); că femeile sunt simple proiecții diafane ale autorilor/ protagoniștilor masculini, fie că sunt „virile” (eventual prea „virile”) etc. etc.

În aceeași ordine de idei, dacă îndemn la completarea lecturilor din teoreticieni contemporani cu revizitarea modului în care chestiuni similare erau tranșate în trecut acest fapt nu înseamnă că îndemn la ignorarea condițiilor cu totul particulare care asistă/ cheamă *azi* reprezentarea romilor sau a altor minorități în literatură: căci e clar că ele vor intra în literatură *acum*, în *anumite* moduri tocmai pentru că anterior nu fusese posibil acest lucru, nu se întâmplase în modul în care e solicitat să se întâmple *azi*. Nici nu înseamnă că afirm în subsidiar că problematica romilor e complet reductibilă la problematici ale trecutului, într-un elan

de bagatelizare prin inserare într-un gen proximal, care, acesta, ar fi mai relevant decât fiecare dintre speciile lui luate separat și observate în evoluția lor de la o epocă la alta. Lucrul asupra căruia doresc să atrag atenția este, în schimb, următorul: privind în istorie, pot fi aflate, anticipate și mai bine calibrate o serie de fenomene și de abordări care ne preocupă în contemporaneitate, fiindcă acestea au ele însele o istorie și un istoric al abordării și soluționării. În cel mai rău caz, se poate obține o concluzie sceptic-mobilizantă: lupta de câștigare/ cartografiere a teritoriilor sau entităților trebuie dusă chiar dacă nu se va ajunge la consens sau măcar la majorități de opinie confortabile.

Se va putea afla, de pildă, din consultarea arhivelor de istorie literară, că solicitarea ca literatura romă să fie scrisă de romi nu este o enormitate a prezentului nostru zis „politic corect” și că același lucru fusese solicitat în urmă cu mai bine de o sută și ceva de ani – de pe poziții rezolvent materialist-deterministe și influențate de sociologie – literaturii al cărei obiect era țărănul: să fie scrisă de autori cu origini rurale, aceștia presupunându-se că sunt singurii care pot oferi o reprezentare realistă a țărănului. Însă nu înseamnă că autorii a căror identitate e distinctă de comunitatea pe care caută să o reprezinte în literatură sunt nocivi sau dispensabili, eliminabili prin concurența făcută lor de cei care, fiind parte a comunității despre care aleg să scrie, ar fi mai îndrituiți să o facă: fiindcă „țărănul” idealizat introdus în literatură de aristocratul Alecsandri n-a dispărut de acolo odată ce au apărut „țărani” considerați mai apropiați de realitate, mai „autentici” (fără ca vreunul să poată reclama statutul de „autentic” în cel mai înalt grad) ai autorilor de origini rurale precum Coșbuc, Goga, Rebreanu sau Marin Preda. Toate aceste tipologii au intrat în literatură și au rămas acolo, oferind o masă critică diversă și îmbogățind spectrul obiectului tratat, care poate fi analizat și evolutiv – informație care, iarăși, spune multe despre evoluția unei societăți: de la un moment T-zero la un moment ulterior oarecare T-n (de exemplu, de la Alecsandri la Preda).

Același traseu va putea fi constatat și cu privire la literatura al cărei obiect sunt membri ai comunității roma: autori care nu fac parte din aceasta și care au produs imagini ale romilor în literatură vor fi concurați – dar nu eliminați din istoria literaturii – de autori care sunt parte a acestei comunități și care vor concura în a produce imagini cât mai „autentice” ale *romității*. Toate reprezentările istorice ale personajelor rome – ca și ale membrilor altor grupuri – vor intra într-o arhivă în raport cu care prezentul își va clama superioritatea și preeminența: modul cum e nevoie să fie reprezentată azi membri ai unei comunități și în genere obiectul artei e resimțit ca mai relevant, mai nuanțat sau mai urgent decât tratamentul primit anterior (sau neprimit deloc) – aceasta a fost logica istoriei și nu există motive pentru a suspecta că ea va fi alterată semnificativ de acum încolo.

Pe de altă parte, niciuna dintre reprezentările intrate în această arhivă nu poate pretinde că a oferit o imagine nechestionabilă în absolut a obiectului: dacă „țărănul” lui Alecsandri a fost surclasat sub aspectul realismului de „țărănul” lui Coșbuc, iar acesta, de al lui Goga, nu e mai puțin adevărat că modul prezumat superior în care Goga se raportează la țărani ardeleni (și, trebuie spus, inclusiv la romii ardeleni – vezi poemul *La groapa lui Laie*) este astăzi mult pus în umbră, în pofida meritelor sale istorice, și aproape aruncat în irelevanță de realitatea că Goga a fost și un politician de extremă dreapta, care cu o mână scria poezii despre emanciparea unor categorii, iar cu alta semna decrete pentru oprirea altora, în speță a evreilor-români. Astfel, ironia istoriei a făcut ca „țărănul” expus în cea mai realistă imagine a lui, la Goga (autor care îl stimulase pe Lovinescu să suspecteze că poetul va trece firesc de la reprezentarea țărănului la reprezentarea în poezie a altor categorii oprimate, din mediul urban, de pildă a proletarilor, previziune neadeverită), să ajungă de fapt și cea mai puțin revizitabilă ipostază a lui din literatura română, contaminată de derivatele naționaliste ale autorului-politician.

Tot scrutând istoria ideilor și istoria literară se poate constata că solicitarea ca anumite grupuri să-și producă reprezentarea în literatură – românii să scrie o literatură a românilor, țărani să scrie o literatură cu țărani/ a țărănilor, evreii, o literatură a evreilor, femeile, una a femeilor (categorii divizibile și ele în subcategorii de clasă sau de altă natură) etc. etc. – s-a soldat cu o serie de suspiciuni cu privire la cât de îndreptățită e această solicitare și care sunt fundamentele ce o susțin: cine și cu ce interese cere – românilor, țărănilor etc. – să-și producă literatura/ autoreprezentările? Se poate ridica întrebarea dacă ideea ca românii, țărani... să-și scrie narațiunile identitare vine de la ei, dacă ea este o emanație naturală a modului acestor grupuri sau categorii de a se constitui în lume, a propriei comunități și filozofii de viață, sau dacă nu cumva este o prescriere venită dinspre o instanță exterioară, o imixtiune din afară – oricum am defini acest „afară”, divulgând, de fapt, un pattern colonialist sau patronizant? Căci, într-adevăr, nu se poate contesta că ideea unei literaturi-române-scrise-de-români e un produs pașoptist de inspirație franceză și în genere occidentală, că ideea unei literaturi române la care să participe autori de origini rurale vine din afara comunității rurale autohtone propriu-zise (Creangă trebuie să treacă pe la „Junimea” pentru a și-o asuma, Slavici și Rebreanu fac școli în străinătate etc.), că literatura scrisă de femei e încurajată și oficializată la cenele patronate de bărbați (îndeosebi „Viața românească” și „Sburătorul”, dar și „Junimea” ori „Sămănătorul”) etc. În același mod se va putea observa și că semnalarea necesității unei literaturi rome scrise de autori romi vine preponderent nu din interiorul comunității rome sau nu din interiorul comunității rome tradiționale, ci din afara ei sau dinspre romi deveniți

parte a academiei naționale și internaționale; e totuna cu a suspecta, în subteranele acestei solicitări, că romilor li se trasează sarcini și urgențe pe care (sub-)comunitatea lor etnică nu le resimt la fel de acut precum comunitatea națională/ internațională în care sunt integrați ori în care se încearcă integrarea lor. Această observație poate lua o nuanță de reproș (romilor/ grupurilor nu trebuie să li se traseze sarcini sau să li se depisteze nevoi din afara comunității proprii, altminteri vorbim de colonizare și/ sau asimilare) sau o nuanță meliorist-progresistă (trasarea de sarcini nu înseamnă în acest caz colonizare, ci educație, promovare și o șansă în plus la o ascensiune socială reală coroborată cu șansa ca astfel grupul respectiv să-și conserve totodată identitatea). Însă de unde până unde începe asimilarea/ colonizarea și de unde până unde se întinde educația? Cum procedăm pentru ca educația (efectele estimate preponderent pozitive) să nu însemne colonizare, asimilare, anularea identității, presiuni totalitare (colaterale negative ale procesului)? Apoi, de ce să pretindem romilor să producă o cultură scrisă de care altminteri tradiția lor

nu a avut nevoie și de care pare-se că doar un anumit tip de tradiție sau conglomerat de tradiții are nevoie? Avem noi argumente că comunitatea romă nu va rezista mai departe fără tipul de cultură pe care noi îl considerăm vital perpetuării? Dar, dacă nu avem astfel de așteptări/ pretenții, cum am putea spera la obținerea unor documente care să concureze sau să îmbogățească arhiva de reprezentări ale trecutului care se estimează că trebuie să conțină și mărturiile ale romilor despre ei înșiși, despre afectivitatea și memoria lor? Dincolo de aceste detalii, ne putem întreba și dacă toate cele de mai sus sunt, de fapt, întrebări legitime. Dacă sunt progresiste ori cripto-reacționare ori conservatoare. Ne putem întreba de exemplu dacă experimentul educării și integrării romilor în România socialistă – cel mai consistentă și persistentă politică publică din istoria României – a fost un succes sau un eșec, un epifenomen al culturii totalitariste sau un model de perpetuat și ameliorat în context contemporan. Când istoria nu a dat răspunsuri concludente, uneori nu i-au fost adresate întrebările adecvate.

Acknowledgment: This project has received funding from the European Research Council under the European Union's Horizon 2020 research and innovation program (grant agreement No. 101001710)

Note

1. Vezi în primul rând Carmen Gheorghe și Oana Dorobanțu, ed. *Problema românească: o analiză a rasismului românesc*. Bucharest: Hecate, 2019. Vezi și studiile recente propuse de Maria Chiorean în *Transilvania și Metacritic Journal for Comparative Studies and Theory*.
2. Vezi Arthur Schopenhauer, Cartea a Treia, § 51, din *Lumea ca voință și reprezentare* (ed. 2-3, 1844; 1859).
3. Vasile Alecsandri, *Ballades et chants populaires de la Roumanie (Principautés danubiennes)*, Préf. A. Ubicini, (Paris: E. Dentu, 1855).
4. D. Zamfirescu: „Alecsandri a fost un rău culegător de poezii populare și mai cu seamă s-a înșelat fundamental când a crezut că poate introduce unele dulcigării sentimentale în vieța versificată a poporului nostru. Și cât de mult s-au înșelat, după dânsul, scriitorii în proză, nuveliştii și romancierii, cari au creat tipuri de țărani și țărance care n-au existat niciodată!” – *Poporanismul în literatură, Discursul de recepțiune al d-lui Duiliu Zamfirescu rostit la Academia Română la 16 mai 1909* (București: Carol Göbl, 1909), II.
5. Titu Maiorescu, „În chestia poeziei populare”, Răspuns la *Discursul de recepțiune al d-lui Duiliu Zamfirescu rostit la Academia Română la 16 mai 1909 în Poporanismul în literatură* (București: Carol Göbl, 1909).
6. Titu Maiorescu, „În chestia poeziei populare”.
7. „Tendinței reacționare și tradiționaliste de a zugrăvi pe țăran ca o mărturie vie și venerabilă a trecutului, sădind în sufletul cetitorului dorința imorală de a vedea pe țăran veșnic rămas în urmă [filozofia sămănătorismului, *n.m.*, *T.D.*], i-am opus tendința progresistă și umanitară de a zugrăvi pe țăran în chip realist, așa cum este, mizer și dezarmat, spre a sădi în sufletul cetitorului nemulțumirea de realitatea prezentă și dorința de a contribui la ridicarea țăranimii” – G. Ibrăileanu, „Anul XII” (1920); reprodus în G. Ibrăileanu, *Opere V. Publicistică (1918-1933)*, ediție îngrijită de Victor Durnea și Lăcrămioara Chihaiia, Introducere de Eugen Simion (București: Fundația Națională pentru Știință și Artă, Muzeul Național al Literaturii Române, 2020), 355).
8. Sunt idei exprimate de E. Lovinescu încă din primele sale articole, ca „Literatura și critica noastră” (1905) și până în *Istoria literaturii române contemporane*, vol. IV, *Evoluția „prozei literare”* (1928), unde punctează: „[...] nu se poate vorbi de caracterul rural al epiceii veacului XIX, întrucât [...] aspectul unei literaturi este determinat mai mult de proveniența scriitorilor, și această proveniență, cu excepția lui Creangă, nu e rurală. Caracteristica epiceii acestui veac [XIX], ca de altfel a întregii literaturi și

- culturi, este de a fi fost creațiunea sau a clasei boierești [...] sau direct a clasei urbane [...]; abia la începutul veacului al XX[-lea], prin influența postumă a lui Eminescu, și prin acțiunea antumă a d-lui N. Iorga, sensul reacțiunii împotriva burgheziei și, deci, a evoluției firești a civilizației noastre s-a lărgit, de la boierime la celălalt «factor istoric» al poporului nostru, la țărănime” (E. Lovinescu, *Istoria literaturii române contemporane*, vol. IV, *Evoluția „prozei literare”*, în E. Lovinescu, *Opere. II, Istoria literaturii române contemporane [1926-1929] (Evoluția „prozei literare”, Mutația valorilor estetice)*, *Istoria literaturii române contemporane (1900-1937)*, ediție coordonată de Nicolae Mecu, text îngrijit, note și comentarii de Alexandra Ciocârlie, Alexandru Farcaș, Nicolae Mecu și Daciana Vlădoiu, Introducere de Eugen Simion (București: Academia Română, Fundația Națională pentru Știință și Artă, 2015), 12-13).
9. E. Lovinescu, *Istoria literaturii române contemporane*, vol. IV, *Evoluția „prozei literare”*, în E. Lovinescu, *Opere. II*, 211.
 10. Vezi în acest sens cercetarea cantitativă operată de Cosmin Borza, Daiana Gârdan și Emanuel Modoc, „The peasant and the nation plot: a distant reading of the Romanian rural novel from the first half of the twentieth century”, *Rural History* (2023): 1-17. Vezi și studii anterioare semnate de Daiana Gârdan, „Interstitial Spatiality in the Romanian Novel of the Interwar Period: Mute Rurality and Subverted Urbanity”, în *Ruralism and Literature in Romania*, ed. Ștefan Baghiu, Vlad Pojoga, Maria Sass (Berlin: Peter Lang, 2019), 69-80 și Cosmin Borza, „Viața la țară în romanul românesc – de la mituri la cifre”, *Vatra*, nr. 8-9 (2020): 92-99.
 11. „În materie de economie politică și de clase sociale, *miragiul* este licărirea în depărtare a unui sentiment superior, care face pe soldat să meargă în gura tunului, pe când războiul, în care el este numai un atom, e determinat de cauze de îmbogățire. Sentimentul acesta se va chema *patriotism, onoare militară, înfrățire universală*, el și numai el are dreptul să miște, fiindcă numai el se poate sensibiliza pe cale poetică. A cânta în versuri numărul de hectare pe care-l deține marea proprietate este o glumă de prost gust. De aceea, este ridiculă poezia d-lui Coșbuc care începe cu «Noi vrem pământ». Să ne închipuim că n-ar fi vorba de Țara-Românească și de d-l Coșbuc, ci de o țară cu exces de populație cum e Belgia sau Italia de Nord, și de un poet ca Adda Negri. Acolo, lipsind materia primă, Adda Negri ar trebui să cânte: «Noi vrem bumbac». Mai vinovat decât d-l Coșbuc este d-l Goga, fiindcă d-sa trăiește între Românii subjugăți. Din toate poeziile d-sale de până acum, se desprinde violența greoaie a unui arendaș de talent pe care nu-l dijmuește boierul la vreme. O îngrămadire și un abuz de cuvinte, unele evocative, altele brutale și neestetice, altele dezgropate de prin cronicari, ascund o adevărată lipsă de inspirație. *Glia, bouleni, nănașa, Lae chiorul, genuine* sunt rostogolite pe un fond de o sărăcie de linii care dă tabloului o monotonie exasperantă. *Lae chiorul* este un Țigan sinistru, care a avut onoare să fie cunoscut de un om de talent, iar poezia din urmă, *Cosașul*, este o vinovată provocare la lupta de clase” (D. Zamfirescu, *Poporanismul în literatură*, 39; am păstrat denumirile etnice cu majusculă, ca în originalul care reflectă obiceiurile ortografice ale epocii, inspirate din grafia franceză; așadar majuscula din cuvântul „Țigan” nu trebuie interpretată nici ca o insultă mai accentuată, nici ca o încercare de ridicare a personajului la rangul de simbol sau în orice alt fel). Tot acolo explica Zamfirescu că teoriile despre emanciparea țărănimii – în primul rând materială, prin împrumutări – sunt anti-statale și anti-naționale și, se înțelege, la fel sunt operele literare care dau spațiu de expresie acestor teorii (recte, literatura încurajată de „poporanism”): „poporul nostru, cele 6 milioane de suflete, merită să trăiască, iar Statul român, ca entitate, are dreptul să nu fie zdruncinat la fiecare zece ani de crize agrare sau altele”. Soluția lui Zamfirescu: încurajarea filozofilor non-agrariene, care să îndrepte masa rurală spre „industrie și trafic comercial” (37), iar în literatură abandonarea reprezentării țăranilor în relație cu pământul (în care ar persista „poporanismul”) și abandonarea interesului peremptoriu pentru clasa țărănească care ar domina viața culturală a începutului de secol XX: „Acest strașnic popor, în care orbirea neroadă a cărturarilor săi vrea să arunce sămânța zizaniei, ne este înfățișat de romancierii și noveliștii locali ca o adunare de suflete pribege și neputincioase. [...] Cu toate astea, vieța e mare, orizontul întins, iar realitatea sufletească interesantă în toate clasele. Tinerii scriitori, terorizați de critici rămași de pe timpul tractatului de Adrianopoli, trebuie să înțeleagă că poporul își are rostul lui; că, pentru literatură, s-a făcut o dată o revoluție în numele poporului atunci când școala de la Iași a întors pe latinști la graiul nostru de astăzi; că ar fi regretabil să facem azi o contrarevoluție literară. Fiecare din noi este proprietar, comerciant, militar, profesor, deputat, senator, ministru. Doar numai Vodă nu poți fi în Țara-Românească. Prin urmare, toate clasele sociale pot fi puse la contribuție și studiate. Toate dau ochiului cercetător subiecte de dramă sau de comedie. [...] Nu merg atât de departe încât să afirm că sufletul țărănesc nici nu e interesant în literatură; fiindcă, pentru mine, totul e interesant în natură. Cu toate astea, cei mai mari critici și cei mai mari creatori de caractere omenești nu se ocupă de sufletele simple, pentru că acelea sunt, ca neantul, fără evenimente” (41-42).
 12. „Dă, cucoane, să nu vă fie cu supărare, dar de la vorbă și până la faptă este mare deosebire... Dumnevoastră, *ca fiecare boier*, numai ne-ați poruncit să aducem bolovanul, dar n-ați pus umărul împreună cu noi la adus, cum ne spuneți dinioarea, că de-acum toți au să ieie parte la sarcini: de la vlădică până la opincă. Bine-ar fi dac-ar fi așa, cucoane, că la războiu înapoi și la pomană năvală, parcă nu prea vine la socoteală... Iar de la bolovanul dumnevoastră am înțeles așa: că până acum noi, țăranii, am dus fiecare câte-o peatră mai mare sau mai mică pe umere; însă acum suntem chemați a purta împreună tot noi, *oșinca*, o stâncă pe umerele noastre...” Ion Creangă, *Moș Ion Roată și Unirea* [1880], reprodus în Ion Creangă, *Opere*, ediție critică, note și variante, glosar de Iorgu Jordan și Elisabeta Brâncuș, ediție revăzută și adăugită. Introducere de Eugen Simion (București: Univers Enciclopedic, 2005), 272.
 13. H. Sanielevici, „Morala domnului Sadoveanu”, „Curentul nou”, nr. 1, 15 noiembrie 1905, idei adâncite și în texte ulterioare ale

- criticului.
14. Criticând selecția umană din prozele sadoveniene, Sanielevici denunță ceea ce el consideră ipocrizia meliorismului revendicat de revista „Sămănătorul”, care pretindea că se află în serviciul reprezentării și educării maselor/ îndeosebi a țăranilor: „Mi-ar putea obiecta cineva: «Da, dar autorul nu e decât *naturalist!* Descrie lumea cum este!» Și-n adevăr, unele din povestirile sale îți fac această impresie. Decât să nu se uite un lucru: literatura «Sămănătorului» [care îl susținea pe Sadoveanu] e destinată îndeosebi mulțimii, poporului din oraș și de la țară. Așa declară dl. Iorga, sus și tare, aceluia care se plâng că literatura asta nu-i interesează, fiindcă au în sufletul lor cu totul alte probleme morale de dezlegat... «Puțin ne pasă, strigă d-sa, de complicațiile dv. sufletești, de oameni de oraș înstrăinați de datinele strămoșești; adevăratul popor românesc este poporul de la țară!». Bine!... Să zicem... Decât – poporului, naturalism îi trebuie? Lasă că și-n scrierile naturaliştilor francezi se simte foarte bine părerea și sentimentul autorului despre imoralitățile pe care le descrie – ceea ce nu-i cazul dlui Sadoveanu; însă chiar dacă nu s-ar simți, orașanul francez mai mult sau mai puțin cultivat, pentru care scrie un Maupassant, știe foarte bine ce e moral și ce nu. Dar țăranul român, ce vrei să creadă el când îi spui că «Simion o desmierda pe llinca de câte ori era cu chef și o bătea când era trăznit: ca omul cu nevasta lui»? Crede că așa-i făcută lumea: ca bărbatul să-și descarce «trăzneala» pe spinarea nevastii” (H. Sanielevici, „Morală domnului Sadoveanu”).
 15. În poemul arghegian, vocea lirică prezumat masculină heterosexuală și juvenilă se adresează „mamei” pentru a i-o „aduce” pe dansatoarea romă Rada – presupus disponibilă ca prostituată care prestează servicii la domiciliul clientului sau doar afirmată ca obiect al dorinței pasionale. Femeile rome, florărese, dansatoare, servitoare în mediul urban, erau, în orice caz, reprezentate și ca soluții sexuale alternative pentru aristocrație sau burghezie, de pigmentare/ exotizare a mariajelor convenționale cu femei românce sau „albe”.
 16. Abia în postbelic, Ismail, un turc simpatic din romanul lui Radu Tudoran *Toate pânzele sus!* (1954), este deturnat cinematografic, în ecranizarea romanului (1976-1977), spre un „rom” simpatic – prin contaminarea identității personajului fictiv Ismail de biografia popularului actor căruia i se încredințează rolul său, Jean Constantin, de etnie romă.
 17. „Atât l-a cântat pe Laie Chioru, încât a ajuns să-l idealizeze, transformându-l și pe dânsul într-o figură tipică. [...] Desigur că poetul se identifică mai mult cu cântecul de jale decât cu acel ce-l cântă. Căci cântărețul nu e decât un biet țigan, ce nu prea poate să fie mijlocitorul între noi și D-zeu, decât printr-o prea mare ficțiune poetică, pe care aproape nu i-o iertăm poetului” – E. Lovinescu, „D. O. Goga” [1905], reprodus în E. Lovinescu, *Opere*, ediție de Maria Simionescu și Alexandru George (București: Editura Minerva, 1982), vol. I, 90. De la „biet țigan” al tânărului Lovinescu la „Țigan sinistru” al lui Zamfirescu nu e o distanță atât de mare pe cât lasă de înțeles diferența de calificative.
 18. Vezi în acest sens articolele mele „Ineditul jurnal din 1930-1931 al lui Mihail Sebastian – un *preview* al întregii sale opere”, *Transilvania*, nr. 2 (2023): 26-41; și „Neutrotonizarea, o soluție indirectă de abordare a evreității în literatura lui Mihail Sebastian”, *Vatra*, nr. 7-8 (2023). <https://revistavatra.org/2023/09/16/teodora-dumitru-neutrotonizarea-o-solutie-de-abordare-indirecta-a-temei-evreitatii-in-literatura-lui-mihail-sebastian/>.
 19. Lovinescu a fost probabil inspirat în lectura lui simili-darwiniană aplicată poeziei lui Rebreanu de eseistul Émile Hennequin și de studiile acestuia despre Lev Tolstoi și F.M. Dostoievski din *Écrivains français* (1889).
 20. Calificativul „francisés” trebuie înțeles ca un semn al interesului particular al culturii franceze pentru o serie de opere apărute în alte culturi, din Marea Britanie până în Imperiul Rus, de la Dickens la Dostoievski și Tolstoi. Este o marcă a adopției, a internalizării culturii (ruso-)europene în interiorul spațiului francez și totodată o marcă a identității transnaționale a romanului realist de secol XIX, care nu mai e resimțit ca doar „rusesc”, „englez” etc.
 21. Émile Hennequin, *Écrivains français* (Paris: Perrin, 1889), 186.
 22. Hennequin, *Écrivains français*, 193.
 23. Hennequin, *Écrivains français*, 195.
 24. O „Universal Undulation Theory” de inspirație evoluționistă, însă care accepta cu rezerve ipoteza selecției naturale a lui Darwin, dăduse în anii 1870 Vasile Conta (1845-1882), filozof român cunoscut și în spațiul francofon (vezi *Teoria undulațiunii universale*, 1877).
 25. Émile Hennequin, *Écrivains français*, 210.
 26. Oricum, Hennequin e destul de parcimonios cu deconspirarea surselor sale extra-literare, fapt care poate fi și un semn că o teorie sau alta intrase deja în mentalul comun al epocii și nu se mai resimțea necesitatea ancorării ei prin referințe precise.
 27. E. Lovinescu, „L. Rebreanu” [1920], în E. Lovinescu, *Critice*, ed. II, vol. V (București: Editura Viața Românească S.A., 1921), 14.
 28. E. Lovinescu, „L. Rebreanu” [1920], în E. Lovinescu, *Critice*, ed. II, vol. V, 16.
 29. E. Lovinescu, „L. Rebreanu” [1920], în E. Lovinescu, *Critice*, ed. II, vol. V, 9-10.
 30. E. Lovinescu, „L. Rebreanu” [1920], în E. Lovinescu, *Critice*, ed. II, vol. V, 9.
 31. E. Lovinescu, *Istoria literaturii române contemporane*, vol. IV, *Evoluția „prozei literare”*, în E. Lovinescu, *Opere. II*, 357.
 32. E. Lovinescu, *Istoria literaturii române contemporane: 1900-1937* [1937], în E. Lovinescu, *Opere. II*, 309-310.
 33. Totuși, ideea vieții ca scop sau ca „valoare” în sine îi putea fi furnizată lui Lovinescu (care i-o atribuie lui Rebreanu) nu doar de știința contemporană, ci și de filozofia „valorilor” neo-kantiană, care infuzase de asemenea mentalul finelui de secol XIX; interesul pentru „viață” ca adevărat obiect al filozofiei putea veni în mod particular dinspre *Lebensphilosophie*. Însă nu e mai

- puțin adevărat că aceste filozofii de fine de secol XIX avuseseră, toate, de profitat de pe urma conceptului darwinian și, în sens mai larg, evoluționist de „viață”.
34. „Filozofii nu au făcut decât să interpreteze lumea în diferite moduri; important este însă de a o schimba”, Karl Marx, *Tăze despre Feuerbach* (1845).
 35. Nicolae Balotă, *Rebreanu sau vocația tragicului în De la Ion la Ioanide* (București: Editura Eminescu, 1974), 9.
 36. Mă refer aici la monografia lui Lucian Raicu, *Liviu Rebreanu* (București: Editura pentru literatură, 1967) și la studiul de Nicolae Balotă (*Rebreanu sau vocația tragicului*) și Nicolae Manolescu (*Drumul și spânzurătoarea în Arca lui Noe: eseu despre romanul românesc*, vol. I (București: Editura Minerva, 1980)).
 37. Ileana Alexandra Orlich, *Silent Bodies: Rediscover the Women of Romanian Short Fiction* (Boulder, CO: East European Monographs, 2002); *Articulating Gender, Narrating the Nation: Allegorical Femininity in Romanian Fiction* (Boulder, CO: East European Monographs, 2004); Andrei Terian, „Oameni, câini și alte dobitoace: O lectură pseudo-darwinistă a romanului Ion de Liviu Rebreanu”, *Transilvania*, no. 11-12 (2018); Anca Parvulescu, Manuela Boatcă, *Creolizing the Modern: Transylvania Across Empires* (Ithaca–New York: Cornell University Press, 2022). Romanul *Ion* este aici un element central în exemplificarea conceptului de „inter-imperialitate”, prin care autoarele, apelând la teoria sistemelor-lume a lui Immanuel Wallerstein, documentează particularitățile unor structuri central și est-europene – în speță provincia Transilvania, aflată la contactul a trei imperii: Habsburgic, Rus și Otoman). Impactul lucrării lui Parvulescu și Boatcă asupra interpretării romanului *Ion* și în genere asupra prozei lui Rebreanu a fost discutat de Costi Rogozanu, „Rebreanu, creatorul reprezentării mic-burghize a țărănimii”, *Transilvania*, nr. 10 (2022): 40-45; Ștefan Baghiu, „Liviu Rebreanu și Sofia Nădejde ca *World Literature*: geopolitică, inter-imperialitate și descoperirea lumii în romanul modern”, *Transilvania*, nr. 10 (2022): 46-54; și Mihnea Bălci, „Conceptul de inter-imperialitate în periferie: modelul Wallerstein și cazul romanului *Adam și Eva* de Liviu Rebreanu”, *Transilvania*, nr. 10 (2022): 70-77.
 38. Vezi polemica declanșată de Valeriu Nicolae printr-o postare pe Facebook, din 24 august 2023.
 39. Mesajul PEN Club, Mihai Iovănel, Mihnea Bălci, Iulian Bocai au tratat de pe poziții mai generale polemica în articole apărute în presa online; în postări de pe Facebook ale Iuliei Militaru, Veronicăi Lazăr, Cristinei Ispas am găsit îndemnuri concrete la introducerea sau intensificarea prezenței vocii romilor în literatură.

Bibliography

- Alecsandri, Vasile. *Ballades et chants populaires de la Roumanie (Principautés danubiennes)* [Ballads and Popular Songs from Romania (Danubian Principalities)]. Préf. A. Ubicini. Paris: E. Dentu, 1855.
- Baghiu, Ștefan, Vlad Pojoga, and Maria Sass, eds. *Ruralism and Literature in Romania*. Berlin: Peter Lang, 2019.
- Baghiu, Ștefan. “Liviu Rebreanu și Sofia Nădejde ca *World Literature*: Geopolitică, Interimperialitate și descoperirea lumii în romanul modern” [Liviu Rebreanu and Sofia Nădejde as *World Literature*: Geopolitics, Inter-imperiality, and the Discovery of the World in the Modern Novel]. *Transilvania*, no. 10 (2022): 46-54.
- Balotă, Nicolae. *De la Ion la Ioanide* [From Ion to Ioanide]. Bucharest: Editura Eminescu, 1974.
- Bălci, Mihnea. “Conceptul de inter-imperialitate în periferie: modelul Wallerstein și cazul romanului *Adam și Eva* de Liviu Rebreanu” [The Concept of Inter-imperiality in the Periphery: The Wallerstein Model and the Case of the Novel *Adam și Eva* by Liviu Rebreanu]. *Transilvania*, no. 10 (2022): 70-77.
- Borza, Cosmin, Gărdan, Daiana, and Modoc, Emanuel. “The Peasant and the Nation Plot: A Distant Reading of the Romanian Rural Novel from the First Half of the Twentieth Century.” *Rural History* 34, no. 1 (2023): 75-91.
- Chiorean, Maria. “Racialized Modernity in Late-Nineteenth-Century Romanian Literature.” *Metacritic Journal for Comparative Studies and Theory* 9, no. 1 (2023): 30-55.
- Chiorean, Maria. “Race at the Centre: The Ramifications of W. E. B. Du Bois’s Sociology in Contemporary Literary Studies.” *Transilvania*, no. 2 (2021): 11-21.
- Creangă, Ion. *Opere* [Works], edited by Iorgu Iordan and Elisabeta Brâncuș, foreword by Eugen Simion. Bucharest: Univers Enciclopedic, 2005.
- Dumitru, Teodora. “Ineditul jurnal din 1930-1931 al lui Mihail Sebastian – un *preview* al întregii sale opere” [Mihail Sebastian’s Unpublished Diary From 1930-1931: A Preview of His Entire Work]. *Transilvania*, no. 2 (2023): 26-41.
- Dumitru, Teodora. “Neutrohtonizarea, o soluție indirectă de abordare a evreității în literatura lui Mihail Sebastian” [Neutochtonisation: An Indirect Solution to Approach Jewishness in Mihail Sebastian’s Literature]. *Vatra*, no. 7-8 (2023): 143-149. <https://revistavatra.org/2023/09/16/teodora-dumitru-neutrohtonizarea-o-solutie-de-abordare-indirecta-a-teimei-evreitatii-in-literatura-lui-mihail-sebastian/>.
- Gheorghe, Carmen, and Oana Dorobanțu, eds. *Problema românească: o analiză a rasismului românesc* [The Romanian Problem: An Analysis of Romanian Racism]. Bucharest: Hecate, 2019.
- Hennequin, Émile. *Écrivains francisés* [Francized Writers]. Paris: Perrin, 1889.

- Ibrăileanu, G. *Opere V. Publicistică (1918-1933)* [Works. V. Journalism], edited by Victor Durnea and Lăcrămioara Chihaia, foreword by Eugen Simion. Bucharest: Fundația Națională pentru Știință și Artă, Muzeul Național al Literaturii Române, 2020.
- Lovinescu, E. "D. O. Goga" [1905], in E. Lovinescu. *Opere. I* [Works. I], edited by Maria Simionescu and Alexandru George. Bucharest: Editura Minerva, 1982.
- Lovinescu, E. „L. Rebreanu” [1920], in E. Lovinescu, *Critice. V* [Literary Criticism. V], second edition. Bucharest: Editura Viața Românească S.A., 1921.
- Lovinescu, E. *Istoria literaturii române contemporane: 1900-1937* [1937] [History of Romanian Contemporary Literature: 1900-1937], in E. Lovinescu, *Opere. II*, edited by Nicolae Mecu (coord.), Alexandra Ciocârlie, Alexandru Farcaș, Nicolae Mecu, Daciana Vlădoiu, foreword by Eugen Simion. Bucharest: Academia Română, Fundația Națională pentru Știință și Artă, 2015.
- Lovinescu, E. *Istoria literaturii române contemporane. Vol. IV, Evoluția „prozei literare”* [1928] [History of Romanian Contemporary Literature. Vol. IV. The Evolution of „literary prose”]. In E. Lovinescu, *Opere. II*, edited by Nicolae Mecu (coord.), Alexandra Ciocârlie, Alexandru Farcaș, Nicolae Mecu, and Daciana Vlădoiu, foreword by Eugen Simion. Bucharest: Academia Română, Fundația Națională pentru Știință și Artă, 2015.
- Maiorescu, Titu. "În chestia poeziei populare" Răspuns la *Discursul de recepțiune al d-lui Duiliu Zamfirescu rostit la Academia Română la 16 mai 1909* [In the Matter of Popular Poetry: Response to Mr. Duiliu Zamfirescu's Reception Speech Delivered at the Romanian Academy on May 16, 1909]. In *Poporanism in literature, Mr. Duiliu Zamfirescu's reception speech delivered at the Romanian Academy on May 16, 1909*. Bucharest: Carol Göbl, 1909.
- Manolescu, Nicolae. *Arca lui Noe: eseu despre romanul românesc* [Noah's Ark: An Essay on the Romanian Novel]. Vol. I. Bucharest: Editura Minerva, 1980.
- Marx, Karl. *Theses about Feuerbach* [1845]. In *Marx-Engels Complete Edition* (MEGA). Fourth Division. Vol. 3. Berlin: Akademie Verlag, 1998.
- Orlich, Ileana Alexandra. *Articulating Gender, Narrating the Nation: Allegorical Femininity in Romanian Fiction*. Boulder, CO: East European Monographs, 2004.
- Orlich, Ileana Alexandra. *Silent Bodies. Rediscover the Women of Romanian Short Fiction*. Boulder, CO: East European Monographs, 2002.
- Parvulescu, Anca, and Manuela Boatcă. *Creolizing the Modern: Transylvania Across Empires*. Ithaca and New York: Cornell University Press, 2022.
- Pojoga, Vlad, et al. "Diversitate identitară în romanul românesc (1844-1932)" [Identity Diversity in the Romanian Novel (1844-1932)]. *Transilvania*, no. 10 (2020).
- Pojoga, Vlad, et al. "Diversitate identitară în romanul românesc (1933-1947)" [Identity Diversity in the Romanian Novel (1933-1947)]. *Transilvania*, no. 9 (2021).
- Raicu, Lucian. *Liviu Rebreanu*. Bucharest: Editura pentru literatură, 1967.
- Rogozanu, Costi. "Rebreanu, creatorul reprezentării mic-burgheze a țărănimii" [Rebreanu, the Creator of the Petit Bourgeois Literary Representation of Peasantry]. *Transilvania*, no. 10 (2022): 40-45.
- Sanielevici, H. "Morala domnului Sadoveanu" [Mr Sadoveanu's Ethics]. *Curentul nou*, no. 1 (1905).
- Schopenhauer, Arthur. *The World as Will and Representation* [1859], vol. I-II, translated from the German by E.F.I. Payne. New-York: Dover Publications, 1966.
- Terian, Andrei. "Oameni, câini și alte dobitoace: O lectură pseudo-darwinistă a romanului Ion de Liviu Rebreanu" [Humans, Dogs and Other Beasts: A Pseudo-Darwinian Reading of Liviu Rebreanu's *Ion*]. *Transilvania*, no. 11-12 (2018): 18-23.
- Zamfirescu, Duiliu. *Poporanismul în literatură, Discursul de recepțiune al d-lui Duiliu Zamfirescu rostit la Academia Română la 16 mai 1909* [Poporanism in Literature, Mr. Duiliu Zamfirescu's Reception Speech Delivered at the Romanian Academy on May 16, 1909]. Bucharest: Carol Göbl, 1909.